February. *1912*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 1[illegible]0.

वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः ।

श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः ।

श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः ।

द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः ।

तद्दर्शनीयतात्पर्य्यकतत्कृतपद्यकदम्बव्याख्यानरूपः श्रीयुत-
कान्यकुब्ज कवीन्द्रवर-दुःखभञ्जनशर्म्मतनूजनुषा-
साहित्यसाङ्ख्ययोगाद्यनेकशास्त्राध्यापकेन-
देवीप्रसादशर्म्मकविना
संशोधितः ।

VEDÂNTASIDDHÂNTASANGRAHA,

WITH A COMMENTARY

BY

ŜRÎ BRAHMACHÂRI BANAMÂLI MIŜRA,

Edited by

Devi Prasada Sarma Kavi.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRAS-OWITZ LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARÂMA MUKUNDAJI BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna DasaGupta,
AT THE VIDYÂ VILASA PRESS
BENARES.
Price Rupee one.

...SKRIT ... MATH
...thura (U.P.)

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १७०

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् ,, ,, १ ,, ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत—न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम्। सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

द्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्युक्तमन्यत्वान्तरत्वादिकमेकस्मिन् स्वगतभेदहीने ब्रह्मणि कथं युज्येतेत्यत आह ।

अन्यत्वान्तरताद्यं हि कोशानां विद्यते ततः ।
तन्नियामकरूपाणां पञ्चानां व्यपादिश्यते ॥ ४२ ॥

अन्यत्वेति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्तामिति श्रुत्युक्तानां पञ्चानां कोशानामन्यत्वान्तरत्वात्तन्नियामकभगवद्रूपाणां तथा व्यवहारः यथा तैत्तिरीयोक्तान्नमयादीनां ब्रह्मशब्दसमभिव्याहारमुक्तप्राप्यत्वादिकमीश्वरलिङ्गमस्ति तथा श्रुत्यन्तरोक्तानां तेषां तन्नाऽस्ति प्रत्युत शुद्धिप्रार्थनारूपमनीश्वरलिङ्गमस्तीति ते कोशास्तन्नियामको हरिरप्येकरूपोऽचिन्त्यशक्त्या पञ्चधा व्यवह्रियते तत्राऽन्नमयः स्थूलदेहादिः प्राणमयः प्राणेन्द्रियादिः मनोमयः सङ्कल्पविकल्पादिवृत्तिविशिष्टं मनः विज्ञानमयोऽध्यवसायादिरूपवृत्तिविशिष्टा बुद्धिः आनन्दमयः सम्प्रज्ञातसमाधिस्थायिसुखैकवृत्त्युपेतं चित्तमिति विवेकः अनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवनारायणरूपैरन्नमयतयोच्यते ऽचिन्त्यशक्तिर्हरिरित्याकरे स्फुटम् ॥ ४२ ॥

उक्तार्थे भारतसंमतिमाह ।

अनिरुद्धादिमूर्त्तीनामभिन्नानां परस्परम् ।
परापरत्वमप्युक्तं यथैव प्रकृते भवेत् ॥ ४३ ॥

अनिरुद्धादीति । मुक्तिं गच्छन्तः सूर्यादूर्ध्वमनिरुद्धं प्राप्नुवन्ति ततः प्रद्युम्नं ततः सङ्कर्षणं ततो वासुदेवमित्यर्थकभारतवाक्यान्युदाहृतानि प्राक् । यथैकस्याऽनिरुद्धादिरूपेण परत्वादिकमचिन्त्यशक्त्या तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

महायोगादिना सर्वे शब्दा वदन्ति माधवम् ।
मुख्यतोऽन्यपदार्थांश्च व्यवहर्त्तुममुख्यतः ॥ ४४ ॥

आ समन्तात्काशते प्रकाशतइत्याकाशो हरिः वशब्दो वलवाची आयुरिति ज्ञानम् अयतेर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः वश्चाऽसावायुश्च

वायुर्बलज्ञानरूपो हरिः न गच्छति स्वतो न प्रवर्त्तते इत्यगं विश्वं अगशब्दे कर्मण्युपपदे नयतेः क्विप् बहुलत्वात् नियोगे उपपदलोपः धातोश्च ह्रस्वता निर्वचनत्वात् अग्निः आप्नोतीत्यापः सर्वव्यापक इत्यर्थः बहुवचनम् अन्तर्यामित्वादिना बहुरूपाभिप्रायेण प्रथयति विस्तारयतीति पृथिवी जठराग्निनोष्टा दग्धा ओषाः कर्मणि घञन्तात् दधातीत्योषधीः भुक्तस्य परिणतस्य चाऽन्नस्य सर्वनाडीषु धारक इत्यर्थः अन्नपदं व्याख्यातं प्राक् पुरुषशब्द स्तुहरौ सुप्रसिद्ध एव । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषध्य ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति श्रुत्युक्ताकाशादिकं चतुर्विधम् । तथाहि । भूतं भूताभिमानी तच्छरीरं तदन्तर्यामी चेति चतुष्टयमाकाशपदवाच्यम् । एवं चतुर्विधादाकाशाच्चतुर्विधो वायुस्ततश्चतुर्विधं तेजस्ततश्चतुर्विधं जलं ततश्चतुर्विधा पृथिवी ततश्चतुर्विधा ओषधी ततश्चतुर्विधमन्नं ततः शरीरं तदभिमानी तदन्तर्यामी चेति त्रिविधः पुरुषः हरेः सर्वत्र कार्ये अन्तर्यामितयाऽऽविर्भाव एव न त्वन्येषामिवाऽवस्थान्तरप्राप्तिरूपा पराधीनविशेषावाप्तिरूपा चोत्पत्तिः निर्विकारत्वात्पूर्णत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च एवं ब्रह्मातिरिक्तजडानां स्वरूपेणैवोत्पत्तिर्जीवानां देहलाभरूपोत्पत्तिर्लक्ष्म्यादीनां प्रकृत्याद्यभिमानित्वादिरूपपराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिरिति हरिभिन्नस्य सर्वस्य कार्यत्वात्तन्नियामकतयाऽऽविर्भूतो हरिरपि तत्तत्पदैर्वाच्य इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धा अधिदेवादौ लोकादिन्द्रादयो रवाः ।
पौष्कल्यात्ते निमित्तानां मुख्यतो हरिवाचकाः ॥ ४५ ॥

इन्द्राद्यधिदेवतावाचकतया ये लोके प्रसिद्धाः शब्दास्ते मुख्यतया हरिमेव वदन्ति प्रवृत्तिनिमित्तानां परमैश्वर्यादीनां तत्र पौष्कल्यात् । अल्पज्ञाद्बहुज्ञे विद्वच्छब्दस्य मण्डलाधिपात्सार्वभौमे भूपशब्दस्य मुख्यत्वं हि दृष्टम् ॥ ४५ ॥

अध्यात्मादिरवा विष्णुं मुख्यतः प्रवदन्ति हि ।
छन्दोवाचस्तथा प्राहुर्गायत्र्याद्या महेश्वरम् ॥ ४६ ॥

अध्यात्मादिशब्दाः प्राणादिषु लोकतः प्रसिद्धास्तेऽपि मुख्यतो वि-

ष्णुं वदन्ति प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्र पौष्कल्यात्। "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुत मनसो मन" इतिश्रुत्या प्राणादीनां प्राणदत्वादे र्हरावेवोक्तेः गायत्री वा इदं सर्वमित्यादिशब्दाल्लोकतश्छन्दसि प्रसिद्धाः मुख्यतया हरिं वदन्ति गानत्राणकर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रैवोपदेष्टरि पालके च मुख्यत्वात् गायति त्रायते चेति श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्याद्यधिकरणेन प्रतिपाद्यं सर्वव्यापकं हरिमाह।

सर्वत्र प्रथितो विष्णुर्वेदान्तेष्वितिहासके।
पुराणादौ तथोदितः सर्वव्यापक ईश्वरः ॥ ४७ ॥

सर्वत्रेति। "तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि" तिश्रुतेः।
परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवानितीतिहासाच्च ॥
यन्न देवा न मुनयो न चाऽहं न च शङ्करः।
जानन्ति देवदेवस्य तद्विष्णोः परमं पद—
मितिपुराणाच्च ॥ ४७ ॥

एतं वह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छान्दोगा एतमप्स्वेतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतञ्चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यैतरेयश्रुत्युक्तं सर्वव्यापकं हरिमाह।

मीमांसन्ते सदोक्थेष्वेतं बह्वृचाश्च याजुषाः।
अग्नौ वै सामगा एतं दिवि वायौ तथा हरिम् ॥ ४८ ॥

मीमांसत इति। बह्वृचा ऋग्वेदिनः याजुषा यजुर्वेदिनः उक्थादिषु मीमांसन्ते विचारयन्ति ॥ ४८ ॥

तस्यसर्वव्याप्तिमाह।

आकाशे चैतमोषध्यां हि वनस्पतिचन्द्रयोः।
नक्षत्रेषु तथैतं हि सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ४९ ॥

आकाशइति। सर्वभूतेष्वेतं व्यापकतयान्तर्यामितया च वर्त्तमानं ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यर्थः।

सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टः ।
सर्वभूतस्थितं यो मामित्यादि—
स्मृतेश्च ॥ ४९ ॥

"स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता द्रष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाताऽऽत्मा सर्वेषां भूतानामन्तरः पुरुष" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमश्रुतत्वानन्तगुणालयं हरिस्वरूपमाह ।

अश्रुतत्वादिकैर्धर्मैः सर्वद्रष्टृत्वमुख्यकैः ।
सर्वान्तर्गततायैश्च युक्तो जीवेतरो हरिः ॥ ५० ॥

अश्रुतत्वादिकैरिति । जीवादिष्वसंभावितैः साकल्येनाऽश्रुतत्वाविज्ञातत्वाद्यैः सर्वभूतान्तःस्थत्वाद्यैश्च धर्मैर्युक्तो हरिर्जीवादितरो भिन्नो यस्मात्स एवंभूतो मुमुक्षुज्ञेयः ॥ ५० ॥

हरेः सर्वव्यापकतायां स्मृतिमप्युदाहरति ।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ ५१ ॥

अहमिति ॥ ५१ ॥

"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यस्मश्रुर्हिरण्यकेशस्तस्य पुण्डरीकमेवाऽक्षिणी यथा कप्यासं य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमयमेतद्ब्रह्मेत्यादि" श्रुतिं संगृह्णाति

आदित्यादौ सदा विष्णुर्दृश्यते गुणसागरः ।
प्रकाशात्मककेशादिः प्राकृतास्पृष्टविग्रहः ॥ ५२ ॥

आदित्येति । आदित्यादिषु वर्त्तमानस्तत्प्रसादयुतैर्दृश्यते ।
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती ।
नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटीति—

स्मृत्या पुण्डरीकाक्षसमाख्ययाऽऽदित्यस्थस्य विष्णुत्वानिर्णयः कञ्जलम्पिवतीति कपिः नालन्तदेवाऽऽसनंयस्य तत्कप्यासञलनाले विद्यमानं ततो विच्छिन्नं प्रफुल्लं पुण्डरीकं रक्ताम्भोजं यथा तद्वदक्षिणी यस्य हिरण्यवत् स्पृहणीयाः केशादयः यस्य नतु प्राकृततैजसाः तमसः प-

स्तीदिति तमःशब्दवाच्यप्रकृतेः सदा परत्वोक्तेः ।
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पद मित्यादि-
स्मृतेश्चेत्याह । प्राकृतैः सदाऽस्पृष्टो विग्रहो यस्य सः ॥ ५२ ॥
अन्तर्यामिब्राह्मणार्थमाह ।

अन्तर्यामिगिरो विष्णुं जडजीवविलक्षणम् ।
तन्नियन्तृत्वतश्चाऽऽहुस्तदज्ञेयत्वतस्तथा ॥ ५३ ॥

अन्तर्यामीति । यः "पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्याऽऽत्मा शरीर"मित्यन्तर्यामिब्राह्मणेन जडजीवनियामकतया तदज्ञेयतया च ततोऽत्यन्तविलक्षणः सर्वोत्तमः सर्वान्तर्यामी मुमुक्षुज्ञेयो हरिः प्रतिपादितः ॥ ५३ ॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णीते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्व"मितिश्रुतिं व्याख्याति ।

अदृश्यत्वं हि साकल्यादवर्णत्वमनेत्रता ।
अपाणिपादता विष्णोः प्राकृतांशविवर्जनात् ॥ ५४ ॥

अदृश्यत्वमिति।यथाश्रुतादृश्यत्वे परिपश्यन्तीति विरोधः स्यात्। अपाणिपादस्याऽशरीरस्योर्णनाभिवत्सर्जनानुपपत्तिश्च । अतः प्राकृतनामरूपादिरहितोऽप्राकृतानन्तगुणो हरिः सिद्धः ॥ ५४ ॥

महातात्पर्यतो विष्णुर्यदा वेदेन बोध्यते ।
तदा विद्या परा सा स्यादपरा त्वन्यबोधने ॥ ५५ ॥

यदा समस्तो वेदो मुख्यतात्पर्यतो विष्णुं बोधयति तदा तस्यैव परविद्यात्वं यदा तु तदन्यकर्मादिकं बोधयति तदा तस्यैवाऽपरवि-

द्यात्वं विषयपरत्वापरत्वाभ्यामेवैकस्यैव वेदस्य परविद्यात्वापरविद्यात्वे स्यातां न तु ग्रन्थभेदेन ॥ ५५ ॥

द्युभ्वाद्याधिकरणार्थमाह—

द्युभ्याद्यायतनो विष्णुर्मुक्तप्राप्योऽखिलेश्वरः ।
जीवादिभ्यः सदा भिन्नः सत्यानन्तगुणालयः ॥ ५६ ॥

द्युभ्वेति । "अमृतस्यैव सेतुः ब्रह्मविदाप्नोति परं एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादि" श्रुतिभिः "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति" सूत्रेण च

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ॥
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते-
इत्यादिस्मृतिभिश्च विष्णोर्मुक्तप्राप्यत्वमुक्तम् ॥ ५६ ॥

विष्णोर्विश्वायतनत्वे स्मृतिमुदाहरति--

यत्रौतमेतत्प्रोतश्च विश्वमक्षरसंज्ञके ।
आधारः सर्वभूतानां स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ५७ ॥

यत्रेति । यथा कन्थौतप्रोतसूत्रैर्ध्रियते तथा हरिणेदं विश्वं धृतमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

यस्मिन्नित्ये ततेऽनन्ते दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्माणि ॥ ५८ ॥

तते व्याप्ते अनन्ते देशकालगुणापरिच्छिन्ने दृढे अचिन्त्यानन्तशक्तिमति विश्वमङ्गे एकदेशे यस्य विश्वव्याप्तं कर्म यस्य विश्वेषां सर्वेषां कर्म चेष्टा यत्रेति वा ॥ ५८ ॥

यस्मिन् भूतानि विश्वानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ ५९ ॥

प्रलये मुक्तौ विशन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ ६० ॥

चतुर्विधं जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जरूपम् ॥ ६० ॥

ननु रुद्रो लोकाधारः प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्र इत्यादिना रुद्रादेरपि विश्वाधारत्वोक्तेः कथं विष्णोरेव तदित्याद्याशङ्का श्रुत्यर्थनिर्णायकैर्भारतादिवाक्यैः परिहृताऽपि ब्रह्माण्डपुराणीयनिरुक्त्या परिहरति—

रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दन ।
ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥ ६१ ॥

रुजामित्यादिना । रुजमाश्रितानां व्यथाम् ॥ ६१ ॥

पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् ।
तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः ॥ ६२ ॥

नाकं दुःखासम्भिन्नसुखं ये मुक्ताः पिबन्ति ते विद्यन्ते यस्मिन्स मुक्तानामाधारः ॥ ६२ ॥

शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः ।
कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्त्तयन् ॥ ६३ ॥

शंरोधनाद्दैत्यादीनां सुखस्य विघटनादित्यर्थः देहं जीवानामिति-शेषः कृत्तिवासास्तत इत्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ६३ ॥

कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् ।
बृहद्गुणत्वाद्ब्रह्माऽसावैश्वर्यादिन्द्र इत्यपि ॥ ६४ ॥
एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ।
वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः ॥ ६५ ॥

विरेचनात्प्रवर्त्तनात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ-नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नाऽन्यदतोऽस्ति श्रोतृ नाऽन्यदतोऽस्ति मन्तृ

नान्यदतो विज्ञात्रेतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यादि" श्रुत्यर्थमाह---

साकल्येन हरिर्द्रष्टा नान्यस्तथाविधोऽपरः ।
अदृश्योऽपि प्रमाणैः स साकल्येन जनार्दनः ॥ ६६ ॥

साकल्य इति। सर्वेषां वस्तूनां साकल्येन सर्वप्रकारेण द्रष्टा हरिरेव ततोऽन्यत्तादृशं द्रष्ट्रादिकं नाऽस्तीति तत्तुल्यद्रष्ट्रादीनामेव निषेधो न तु द्रष्ट्रादिमात्रस्य "यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"।"ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि" श्रुतिभिः

पश्य मे पार्थ रूपाणि-
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन-
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वे-

त्यादिस्मृतिभिश्च विरोधापत्तेः अत एवाऽदृष्टत्वमपि तस्य साकल्येनैव अन्यथा "दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्ये" त्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः ॥ ६६ ॥

दहराधिकरणार्थमाह--

दहरे हृदयाकाशे वर्त्तते विश्वसंश्रयः ।
मुमुक्षूपास्यपादाब्जः सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ॥ ६७ ॥

दहर इति। सूक्ष्मे एतस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् "यदन्तस्तदन्वेष्टव्यन्तद्वा व विजिज्ञासितव्यमिति तं चेत् ब्रयुः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा व विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयाद्यावानयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरे च समाहिते उभावग्निश्चवायुश्चाऽयमात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य" इति श्रुतेः यो भगवानन्वेष्टव्यस्तस्याऽन्तर्हृदये यावान्वाऽयमाकाशस्तावानाकाशस्तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरे च समाहिते स च भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः अयं भावः शरीरपुण्डरीकयोः ब्रह्म प्रति पुरत्ववेश्मत्वोक्त्यैवाऽन्वेष्टव्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेः तस्मिन्यदन्तरित्यत्र हृत्पद्मस्थाकाशगतं ब्रह्माऽन्वेष्टव्यमि-

त्युक्ते किं तदित्यत्र तद्ब्रह्म किं प्रकारकमिति पृष्टे यावानिति परिहारवाक्ये यद्ब्रह्माऽन्वेष्टव्यतयोक्तं तस्याऽन्तर्हृदये यावानेष आकाशस्तावान् सर्वो विद्यते द्यावापृथिव्यादिकं चाऽस्मिन्समाहितमिति ब्रह्मण आकाशादिसर्वाश्रयत्वापहतपाप्मत्वादिप्रकार उक्तः " य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय इति" श्रुत्या हृत्पद्मस्थस्येश्वरत्वमुक्तम् ।

सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टः ।
अहमात्मागुडाकेश सर्वभूताशयस्थित-

इति स्मृत्या च तस्य विष्णुत्वनिर्णयः ॥ ६७ ॥

" सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यागमोक्त सर्वशब्दवाच्यत्वेन हरेर्गुणानन्त्यं सिद्ध्यतीत्याशयेनाऽऽह—

आकाशादिपृथिव्यन्तकार्येष्वाविर्भवन् विभुः ।
तत्तच्छब्दाभिधेयः स्यान्न तु सर्वस्वरूपतः ॥ ६८ ॥

आकाशादीति।आकाशादिकार्येषु तन्नियामकरूपैराविर्भवन्नाकाशादिपदवाच्यो भवति नत्वाकाशादिस्वरूपत्वात्तत्पदवाच्यो जडत्वाद्यापत्तेः ॥ ६८ ॥

न केवलं जडनियामकतया तत्पदवाच्यो हरिरपि तु चेतननियामकतया तत्तत्पदवाच्यो भवतीत्याह—

रुद्रेन्द्रादिपदार्थोऽपि भवेत्ततो हरिः सदा ।
सर्वशब्दाभिधेयोऽपि सर्वनियामकत्वतः ॥ ६९ ॥

रुद्रेति। ततो रुद्रादिनियामकत्वाद्रुद्रादिपदवाच्यो हरिः सर्वनियामकत्वात्सर्वशब्दवाच्यः ॥ ६९ ॥

यत्प्रवृत्तिनिमित्तं यदधीनं स तत्पदवाच्य इत्यर्थे सदृष्टान्तमुपपादयति

सैन्यकेषु जये जाते राजा जयीति भण्यते ।
निमित्ततादधीन्यं हि शब्दवृत्तिप्रयोजकम् ॥ ७० ॥

सैन्यकेष्विति । प्रवृत्तिनिमित्तस्य जयस्य राजाधीनत्वात्

राजा जयीति लोके व्यवह्रियतेऽतो निमित्तस्य तादधीन्यमपि शब्दप्रयोजकम् ॥ ७० ॥

रूढिर्योगो महायोगो विद्धरूढिस्तथा क्वचित् ।
निमित्तं सर्वशब्दानां समन्वये हरौ स्फुटं ॥ ७१ ॥

रूढिरन्यत्र रुद्रादिशब्दानां हरौ रुद्रो बहुशिरा बभ्रुरित्यादि विद्धरूढिः अन्यत्र योगो हरौ महायोगः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पौष्कल्यात् केषांचिन्नारायणविष्णुमुकुन्दादिशब्दानां हरावेव योगो रुढिश्च ॥७१॥

ननु शत्रुमारके बन्धके च राज्ञि राजा मृतो बद्ध इति प्रयोगापत्तिः तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य शत्रुमरणबन्धनादे राजाधीनत्वात्तत्राऽऽह–

दृष्ट्वा वृत्तिं हि शब्दानां निमित्तङ्कल्प्यते तथा ।
नाऽतो हि मारके राज्ञि मृतादिशब्दसञ्जनम् ॥ ७२ ॥

दृष्ट्वेति।तद्गतत्वयोग्यत्वे सति यद्दोषत्वं तद्राहितं प्रति स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं कार्यवलेन तथा कल्पनात् एवं च जयादेर्बन्धनादेश्च राजगतत्वयोग्यत्वेऽपि जयादेर्दोषत्वराहित्यात्तत्प्रति स्वातन्त्र्यं राज्ञि जयिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं वन्धनादेस्तुदोषत्वान्नतत्प्रति तन्निमित्तं हराविन्द्रादिशब्दानिमित्तैश्वर्यादेः स्वगतत्वयोग्यत्वेऽपि दोषत्वराहित्यात् बन्धनादेर्दोषत्वेऽपीश्वरगतत्वयोग्यत्वराहित्यादुभयं प्रति स्वातन्त्र्यमीश्वरे रुद्रेन्द्रबद्धमृतादिशब्दानां प्रवृत्तौ निमित्तं यद्वा सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति ।
सर्वान्तर्यामिणि हरावस्मच्छब्दविभक्तयः ॥
युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगा अपि ॥

सर्वगाश्चैव वचनान्यखिलान्यपि स्वातन्त्र्यात्संप्रवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतेः

सर्वस्य तदधीनत्वात्सर्वशब्दाभिधेयता ।

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इत्यादि स्मृतेश्च स्वातन्त्र्यमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तम् । ब्रह्मान्यत्र शब्दप्रवृत्तौ क्वचित्तद्गतत्वं क्वचित्स्वातन्त्र्यं क्वचिदुभयं दण्डीत्यादौ तद्गतत्वमेव धनीत्यादौ स्वातन्त्र्यमेवाऽतो न दण्डाद्यनाश्रये तत्स्वामिनि दण्डीति धनवाहके तदस्वामिनिधनीति

च प्रयोगः जायते शब्दस्य चोभयं निमित्तं राज्ञि सैन्यकेषु जयिशब्द-प्रयोगात् । दुःखिमृतबद्धशब्दानां तद्वत्त्वमेव निमित्तं ब्रह्मणि तु स्वातन्त्र्यं सर्वशब्दानां प्रवृत्तौ निमित्तं "स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीत्यादि" श्रुतेः नचैकशब्दस्यैकत्रैकं निमित्तं चेदन्यत्राऽपि तथेति नियमः एकस्यैव धनवच्छब्दस्य धनवत् गृहमित्यादावाश्रयत्वनिमित्तकत्वेऽपि धनवान्पुरुष इत्यादौ स्वामित्वनिमित्तकत्वात् । किञ्च यथा मृत्तिकादौ द्रव्यत्वसामान्ये द्वेषादौ च गुणत्वसामान्ये सत्यपि सुवर्णादाविव ज्ञानादाविव द्रव्यमिति गुण इति च न प्रयोगः यथा च धेनुशब्दनिमित्तस्य धेटइच्चेति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेऽपि तत्र तदप्रयोगः यथा च निमित्ते सत्यपि कुलाले कुम्भकारशब्दस्येवोदञ्चनकारादिशब्दानामप्रयोगः यथा च पङ्कजादिशब्दानां यौगिकत्वपक्षे योगरूढत्वपक्षे च कुमुदादौ योगस्य सत्त्वेऽपि तदप्रयोगः यथा च घटपटसंयोगस्यैकत्वेन घटेऽपि घटसंयोगसत्त्वेऽपि घटसंयुक्तशब्दाप्रयोगस्तथा राज्ञि सत्यपि निमित्ते मृतबद्धादिशब्दाप्रयोगः नच विदुषां मृत्तिकादौ द्रव्यादिशब्दप्रयोगो भवतीति वाच्यं राजादावपि विदुषां बद्धादिशब्दाप्रयोगे क्षतेरभावात्।

यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयत—

इत्यादिस्मृतेः ॥ ७२ ॥

संगृह्याऽऽह—

दुःखादेर्जीवगतस्याऽपि स्वाधीनत्वेन हेतुना ।
दुःखीति गीयते ब्रह्म धनस्वामी धनी यथा ॥ ७३ ॥

दुःखादेरिति । नचैवं सर्वशब्दानां स्वतन्त्र्याश्रयत्वयोःप्रवृत्तिनिमित्तयोर्भेदान्नानार्थकत्वापत्तिः स्वातन्त्र्याश्रयत्वयोः संबन्धयोर्भेदेऽपि निमित्तस्य दुःखबन्धावरत्वादेरेकत्वात्तदाश्रितेऽपि स्वाधीनत्वस्याऽनुगतत्वाच्चाऽनानार्थकत्वोपपत्तेः न हि नानार्थेष्वक्षादिशब्देष्वेकं प्रवृत्तिनिमित्तम् एवं च रूढस्य वा यौगिकस्य वा यस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् आश्रितत्वेन वा यथेष्टविनियोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यविषयत्वेन वा यदधीनं स तस्य वाचकः तत्राऽपि तन्त्रं प्रत्यधीनत्वस्य मुख्यत्वात्तद्वाचिता मुख्या । एवं दुःखिबद्धादिशब्दानां स्वातन्त्र्यादेव प्रवृत्तिः अव्यक्तादिशब्दानां त्वाश्रयत्वादपि तन्निमित्ताव्य-

क्तत्वस्य परमसूक्ष्मब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् न च निमित्ताधिक्यात् न मुख्यत्वम् अतिसहनवति पुंसि सिंहशब्दस्याऽल्पपङ्कजादप्यधिकपङ्कजे पद्मे पङ्कजशब्दस्य च मुख्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्र सिंहत्व जातेः पद्मत्वजातेश्च निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् तयोश्च तत्राऽतिशयाभावात् । अल्पङ्कादपि बहुजे विद्रुच्छब्दस्य मण्डलाधिपादपि सार्वभौमे भूपशब्दस्य मुख्यत्वदर्शनाच्च ॥ ७३ ॥

"सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थमाह—

सर्वं खल्विदमित्याद्याः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
सर्वव्याप्तिनियन्तृत्वेनतुजडादिरूपताम् ॥ ७४ ॥

सर्वमिति । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति स्मृत्या सर्वात्मताबोधकश्रुतिः सर्वव्यापकत्वपरतया व्याख्याता । नियामकत्वे तु राजा जयतीत्याद्युक्तेः ॥ ७४ ॥

ननु तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयो जीवेशाऽभेदं वदन्तीति कथं जीवाभिन्नस्य सर्वनियामकत्वादिकं तत्राऽऽह—

ईशाभेदगिरो जीवे तदधीनत्वतः क्वचित् ।
तदाधारत्वतो वा स्युर्न जीवाऽभेदतो विभोः ॥ ७५ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र सतुषद्रव्यधान्याधीनतण्डुले वितुषे धान्यशब्दप्रयोगो यथा ब्राह्मणो वै सर्वा देवता इत्यत्र सर्वदेवताधारे ब्राह्मणे देवताशब्दप्रयोगो यथा तद्वत् ॥ ७५ ॥

ननु सृष्ट्यादौ प्रधानादिसापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्यहानिः स्यात्तत्राऽऽह

स्वतन्त्रोऽचिन्त्यशक्तिर्हि कर्त्तुं चाऽकर्त्तुमन्यथा ।
कर्त्तुं शक्तोऽपि सृष्ट्यादौ यत्सहायमपेक्षते ॥ ७६ ॥

स्वतन्त्र इति ॥ ७६ ॥

तत्तत्तस्य सहायः स्यात् सर्वशक्तिमदस्य हि ।
लीला ह्येव परेशस्य स्वेच्छया क्रीडतो विभोः ॥ ७७ ॥

तत्प्रधानादिकं तस्य सहायो न किन्तु तदपेक्षणं विभोर्लीलैव ॥ ७७ ॥

सदृष्टान्तमुपपादयति—

स्वयं गन्तुं समर्थस्य यष्ट्यादानं क्वचिद्यथा ।
लीलयैव तथा विष्णोःप्रधानादेरपेक्षणम् ॥ ७८ ॥

स्वयमिति ॥ ७८ ॥

यथा राजत्वं प्रजापेक्षं पितृगुरुत्वादिकं पुत्रशिष्यादिसापेक्षं तथेश्वरत्वं नियम्यप्रधानाद्यपेक्षमिति तदपेक्षणं सार्थकमित्याशयेनाऽऽह—

प्रधानादिनियन्तृत्वात्सिद्ध्यतीश्वरताऽधिका ।
न हि सेनां विना राजा पिताऽपत्यं विना क्वचित् ॥ ७९ ॥

प्रधानादीति ॥ ७९ ॥

ननु विषमप्रजास्रष्टृत्वेन वैषम्यं स्यादीशस्य तत्राऽऽह—

विषमोत्पादनान्नेशे वैषम्यं सज्यते क्वचित् ।
यतः सोऽपेक्षतेऽदृष्टं जीवानां सर्जने विभुः ॥ ८० ॥

"वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादिति" सूत्रात् । "पुण्येन पुण्यं लोकं जयती" त्यादिश्रुतेः स ईशः विषमविश्वसर्जने जीवानामदृष्टमपेक्षते ॥ ८० ॥

नन्वेवं कर्मणां स्वातन्त्र्यं स्यात्तत्राऽऽह—

विषमाण्यप्यदृष्टानि तेन वै कारितानि हि ।
नो चेत्स्वातन्त्र्यमागच्छेज्जीवाऽदृष्टे हि सर्वथा ॥ ८१ ॥

विषमाणीति । विषमादृष्टान्यपीशाधीनान्येव "स एव साधुकर्म कारयति स एवाऽसाधुकर्म कारयतीत्यादि" श्रुतेः नो चेत् कर्मण ईशानधीनत्वाङ्गीकारे ॥ ८१ ॥

नन्वेवं विषमकर्मकारित्वाद्वैषम्यतादवस्थ्यं तत्राऽऽह—

कर्म कारितमीशेन यत्तत्प्राचीनकर्मणाम् ।
अनादीनां प्रवाहेण स्वाधीनानामपेक्षया ॥ ८२ ॥

कर्मेति । ईश्वरेण यत्कर्म कारितं तत्तत्प्रवाहानादिस्वाधीनपूर्वकर्मापेक्षयैव ॥ ८२ ॥

नन्वाप्तकामस्य कथं स्रष्टृत्वं न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते तत्राऽऽह—

तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं लीलैव स्याच्छिशोर्यथा ।
आनन्दोद्रेकतश्चेष्टा न प्रयोजनवाञ्छया ॥ ८३ ॥

तस्येति।यथा शिशोः क्रीडा प्रयोजनेच्छां विनैव तथेशस्य।विश्वोदयादिकर्तृत्वं प्रयोजनेच्छां विनैव केवलानन्दोद्रेकादेव।कोह्येवाऽन्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुतेः चतुर्विधा हि प्रवृत्तिः सुखरागाद् दुःखद्वेषात् दुःखोद्रेकात्सुखोद्रेकाच्च आद्या भोजनादावस्मदादीनां द्वितीया कण्टकापसारणादौ तृतीया नारकिकानां चतुर्थी बालोन्मत्तादीनां तिसृणां हरौ बाधाच्चतुर्थ्येव भवेत् ॥ ८३ ॥

कृपया वा भवेत्तस्य प्रवृत्तिर्विश्वसर्जने ।
दातुम्भोगं विमोक्षञ्च जीवेभ्यः करुणानिधेः ॥ ८४ ॥

संसारयोग्येभ्यः प्रलये लीनेभ्यो जीवेभ्यो धर्माधर्मफलभोगं मुक्त्यधिकारिभ्यो विमोक्षं च दातुं करुणानिधेः विश्वसर्जने प्रवृत्तिः स्फुटा हि जीवन्मुक्तानां शुकादीनां करुणयोपदेशादौ प्रवृत्तिः ॥ ८४ ॥

ननु कारुणिकश्चेत्कथं कांश्चिज्जीवान् दुःखं प्रापयति तत्राऽऽह—

परार्थास्तस्य सर्वेहाः पूर्णकामस्य सर्वदा ।
जीवादृष्टस्य तत्राऽपि सहकारित्वमिष्यते ॥ ८५ ॥

परार्थेति।यस्य यादृशी योग्यता तादृशं तस्मै फलं प्रयच्छन्नप्यकारुणिको भवति ॥ ८५ ॥

नन्वग्न्यादिशब्दानां सर्वेषां विष्णुवाचकत्वे अन्यव्यवहारविलोपः स्यात्तत्राऽऽह—

ज्ञानिनो व्यवहारायाऽज्ञानादन्ये जना गिराम् ।
ब्रह्माऽन्यत्र सदा लोके प्रयोगं कुर्वते स्फुटम् ॥ ८६ ॥

ज्ञानिन इति । विद्वद्रूढिमहायोगादिना सर्वशब्दानां हरौ समन्वयेऽपि केवलरूढियोगादिना ब्रह्मान्यत्राऽपि ज्ञानिनो ऽग्न्यादिशब्दान्

व्यवहारसिद्धये प्रयुञ्जते । अज्ञानिनस्तु हरिपरत्वाज्ञानादेवाऽन्यत्र प्रयुञ्जत इति न व्यवहारविलोपः ॥ ८६ ॥

नन्वीश्वर एकमेवाऽद्वितीयमिति श्रुतिसिद्ध एक इति कथन्तस्य रामकृष्णादिनाऽनेकत्वं तत्राऽऽह--

एकोऽप्यनेकः सुधियाम्प्रकाशते ।
नाऽस्त्येकता तस्य विरोधिनी विभोः ।
स्वानेकतायाः श्रुतिगौरवात्कचित् ।
नैश्वर्यतस्तत्र विरोधचिन्तनम् ॥ ८७ ॥

एक इति । एकोऽप्यचिन्त्यशक्त्याऽनेकः सुधियां तदनुगृहीतानां प्रकाशते तस्यैकता स्वानेकताया विरोधिनी न श्रुतिगौरवात् प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः तदचिन्त्यैश्वर्यात्तत्र विरोधचिन्तनं सुधियां न भवति ॥ ८७ ॥

एतदेव स्पष्टयति--

विरुद्धा लोकतो धर्मा अन्योन्यं ये निसर्गतः ।
नैश्वर्येण विरुद्धास्ते तिष्ठन्ति हि हरौ सदा ॥ ८८ ॥

विरुद्धा इति । ये धर्मा लोकेऽन्योन्यं स्वभावतो विरुद्धा ऐश्वर्येण सहाऽविरुद्धाश्च भवन्ति ते हरौ सदा तिष्ठन्ति ॥ ८८ ॥

विरुद्धानेव गुणानाह—

अणुत्वव्यापकत्वाद्येकानेकत्वादिका गुणाः ।
उदासीनत्वकर्तृत्वे भोक्तृत्वाभोक्तृते तथा ॥ ८९ ॥

अण्विति ॥ ८९ ॥

नन्वेवं दुःखित्वसर्वज्ञत्वासर्वज्ञतादीनां लोके विरुद्धानां हरौ समावेशः स्यात्तत्राऽऽह–

ये चैश्वर्यं विरुन्धन्ति दुःखाज्ञत्वादिका अघाः ।
न स्पृशन्ति कदाचित्तं सदा निर्दोषरूपिणम् ॥ ९० ॥

य इति । ऐश्वर्यविरोधिनो दुःखित्वादयो न सन्ति तत्र नित्यनिर्दोषत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधापत्तेः ॥ ९० ॥

ननु जीववत्तस्याऽपि दोषित्वं स्यात्तत्राऽऽह—

प्रेक्षावन्तं स्वतन्त्रं हि सर्वसामर्थ्यबृंहितम् ।
सर्वभावानियन्तारं दोषगन्धः कथं स्पृशेत् ॥ ९१ ॥

प्रेक्षावन्तमिति । न हि सर्वसामर्थ्ययुक्तः प्रेक्षावान् अवद्यगुणो दृष्टः ॥ ९१ ॥

तस्याऽचिन्त्यैश्वर्यमाह—

देशाच्च कालाद् गुणतोऽप्यनन्तो-
नित्यान्यनेकानि वपूंषि धत्ते ।
व्योमस्वभावो नितरामसङ्गो-
भक्तानुकम्पी सुरवृक्षशीलः ॥ ९२ ॥

देशादिति । देशापरिच्छिन्नत्वं सर्वदेशनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । रामकृष्णादिमूर्त्तीः सदा धत्ते । आकाशवदसङ्ग उदासीनोऽपि भक्तानुकम्पी कल्पतरुस्वभावः ॥ ९२ ॥

अवतारस्य रूपाणि नित्यान्येव विभोर्हरेः ।
अभिन्नानि हि सर्वाणि भेदकार्यं क्वचिद्भवेत् ॥ ९३ ॥

अवतारावतारिणोरवताराणां चाऽभेदेऽपि क्वाचित्कभेदकार्यं भेदप्रतिनिधिना विशेषेण भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

तदेवाऽऽह—

विभोरचिन्त्यशक्त्यैव भेदस्थानेऽभिषिक्तया ।
अहिकुण्डलवत्तस्य स्वरूपाभिन्नविग्रहः ॥ ९४ ॥

विभोरिति । भेदप्रतिनिधिरूपया ऽचिन्त्यशक्त्या भेदकार्यं भवति । यथाऽभेदे सत्यप्यहेः कुण्डलमिति भेदव्यहारस्तद्वत् ॥ ९४ ॥

ननु रामकृष्णादिरूपाणां बाल्ययौवनाद्यवस्थावतां कथं नित्यत्वं तत्राऽऽह—

वयोवस्थाविशेषा ये प्रदर्श्यन्तेऽवतारतः ।
नित्याः सर्वे कदाचित्तानाविर्भावयतीश्वरः ॥ ९५ ॥

वय इति । सर्वान् वयोविशेषान्नित्यानेव भक्तानुकम्पया मानुषाद्यनुकरणेन च कालक्रमेण प्रकटयति चेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

लीलाः सर्वा विभोर्दिव्या भक्तानुकम्पया परम् ।
लोकवत्ताः प्रदर्श्यन्ते चिन्तया मुक्तिदायिकाः ॥ ९६ ॥

दिव्या अलौकिका एव भक्तानुकम्पया लोकवत् लौकिक्य इवाऽचिन्त्यया शक्त्या प्रदर्श्यन्ते चिन्तनमात्रेण तन्महाप्रसादद्वारा मुक्तिदायिकाः ॥ ९६ ॥

ननु नित्यानन्दरूपस्य परमकारुणिकस्य भक्तानामतिदुःखं रोदनादिकं क्वचिदवतारे दृश्यमानं कथमुपपद्यते तत्राऽऽह—

रोदनं शोचनं तस्य क्षतदैन्याज्ञतादिकम् ।
अवतारे क्वचिद्विष्णोर्दैत्यव्यामोहनाय तत् ॥ ९७ ॥

रोदनमिति । श्रीरामस्य सीतादिवियोगनिमित्तकरोदनं तथा शोचनं शत्रुशस्त्रेणाऽङ्गेषु क्षतानि दैन्यभाषणं सीताया अन्वेषणेनाऽज्ञत्वं तथाऽन्यदपि किञ्चिदनीश्वरत्वद्योतकं यत् तदसुराणां व्यामोहायाऽविद्यमानमेव प्रदर्श्यते न च वैषम्यापत्तिः तेषामदृष्टमनुसरतैव तथाव्यामोहनात् । न हि यादृशी यस्य योग्यता तस्य तादृशमेवाऽधिकारं फलं च प्रयच्छन् विषमो भवति । प्रसिद्धं हि विष्णोर्बुद्धादिरूपेण दैत्यव्यामोहकत्वम् ॥ ९७ ॥

एतदेवस्पष्टयति—

योग्यतामनुरुन्धानो मोहयन्नसुरान्समः ।
दोषित्वज्ञानवन्तस्ते विष्णौ दैत्याःसदाऽशुभाः ॥ ९८ ॥

योग्यतेति । यतस्ते सदा निर्दुष्टेऽपि विष्णौ सदोषत्वज्ञानवन्तोऽशुभा दुष्टाशया अतस्तान्पापिष्टान्पापफलभुक्तये व्यामोहयन्नपि सम एव न विषमः कल्पतरुस्वभावत्वात् ।

ये यथा माम्प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति—

स्मृतेः ॥ ९८ ॥

ननु मत्स्यादिवद्रुद्रादेरपि विष्णोरवतारः स्यात्तत्राऽऽह—

ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे तत्सृष्टास्तदधीनकाः ।

प्रलये तदभावो हि श्रुत्या स्मृत्या च भण्यते ॥ ९९ ॥

ब्रह्मेति । "नारायण एवाऽग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः" "यो-ब्रह्माणं विदधाति" "यस्य त्र्यक्षात् शूलपाणिरजायते" त्यादिश्रुत्या

ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मम्पद्मनिभेक्षणात् ॥
ब्रह्मा समभवत्तस्मात्स तस्यैव प्रसादजः ।
अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तदा ॥
क्रोधाविष्टस्य सञ्जज्ञे रुद्रः संहारकारकः ।

इति भारते च सृष्टिसमये ब्रह्माद्युत्पत्त्युक्तेः तथा रुद्रं प्रति ब्रह्मोक्तिः ॥

अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
त्वञ्चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥
मया च सार्द्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
प्रसादयाऽऽशुलोकानां शान्तिर्भवतु मा चिरम् ॥
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ॥
शरणं च जगामाऽऽद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुमिति ॥
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥
यत्राऽऽविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः-

इति चाऽतो ब्रह्मरुद्रयोर्जीवत्वमेव नेश्वरत्वम् । ईश्वरावताराणां मत्स्यादीनामेवंविधोक्तिर्हि श्रुतिर्भारतादौ न विद्यते ॥ ९९ ॥

ननु हरीच्छादिगुणानां जीवेच्छादिवज्जन्यत्वप्रसङ्गेन को विशेषो जीवेशयोस्तत्राऽऽह—

ज्ञानेच्छाकृतिमुख्या हि गुणा नित्या जगत्पतेः ।
जीवादृष्टस्य सत्त्वेऽपि सदा सृष्ट्यादिकं न हि ॥ १०० ॥

ज्ञानेति ॥ १०० ॥

ननु कारणसाकल्ये सति कथं कार्यानुदयस्तत्राऽऽह-

सृष्ट्यादिकालभेदेन व्यवस्था सूपपद्यते ।
कालेन जायते योगो ज्ञानादेः प्रकृतौ तदा ॥ १०१ ॥

सृष्टीति। सृष्टिकालेन हरिज्ञानेच्छादेः प्रधानादौ सम्बन्धो जायते ततः सृष्टिः प्रलयकालेन युक्तेच्छादिना प्रलयो भवतीति सूपपन्ना व्यवस्था कालभेदस्तूपपादितः प्राक् ॥ १०१ ॥

ननु कार्यमात्रस्य प्रलये नाशादीशस्य देहाभावात्कथं तदानीमिच्छादयो गुणास्तत्राऽऽशङ्कामपाकर्त्तुमीश्वरस्य नित्यविग्रहं व्यवस्थापयति अविग्रहस्येत्यादिना–

अविग्रहस्य कर्तृत्वप्रवेष्टृत्वादिकं तथा ।
न सभाव्यं न दृष्टं हि तस्मान्नित्यवपुर्हरिः ॥ १०२

अविग्रहस्य कार्यानुकूलकृतिमत्त्वादिकर्तृत्वप्रवेष्टृत्वादिकं न दृष्टं न वा युक्तम् अतः कार्यमात्रोत्पत्तेः प्राक् नित्याविग्रहो हरिः सिद्धः ननु भगवद्विग्रहो न नित्यो विग्रहत्वादस्मदादिविग्रहवदित्याद्यनुमानेन तस्याऽनित्यत्वमिति चेत्तत्र प्राकृतत्वस्योपाधित्वात् । भगवद्विग्रहप्राकृतत्वाभावेनाऽनित्यत्वाभावसिद्धेः ॥ १०२ ॥

हरिविग्रहानित्यतायामागमविरोधमाह–

विग्रहानित्यतायां हि स्याच्छ्रुत्यादिविरोधिता ।
तदुत्पत्तिविनाशादौ प्रमाणं विद्यते न हि ॥ १०३ ॥

विग्रहेति । पुराकल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य शेते-
सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ॥
परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वदे-
त्यादिश्रुतिभिः
स सर्गकाले च करोति सर्गं ॥
संहारकाले च स हन्ति भूयः ॥
संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं ।
कृत्वाऽप्सु शेते जगदन्तरात्मे-

त्यादिस्मृतिभिश्च हरिविग्रहस्य प्रलये स्थितिं प्रतिपादयन्तीभिर्विरोधापत्तेः ॥ १०३ ॥

तद्विग्रहानित्यतायां युक्तिविरोधमप्याह–

भोगादृष्टाद्यभावान्न चोत्पत्तिर्युज्यते हरेः ।

न भोगादि विना युक्तो विग्रहादिसमुद्भवः ॥ १०४ ॥

भोगेति । प्रयोजनबीजाभ्यामेव कार्यमात्रं जायते तच्चाऽऽप्तकामस्याऽक्रियस्य नाऽस्तीति कथं विग्रहोत्पत्तिरतो नित्य एव विग्रहोऽङ्गीकार्यः ॥ १०४ ॥

धर्मिग्राहकमानेन नित्यमेव वपुर्हरेः ।
लाघवं च भवेदेवं ध्वंसाद्यङ्गीकृतौ न तत् ॥ १०५ ॥

येन मानेन विग्रहः सिद्धस्तेन नित्य एव सिद्धः तद्ध्वंसप्रागभावाद्यङ्गीकारे गौरवम् । अन्यथा तार्किकादीनामिव परकायप्रवेशेनैनेवेश्वरस्य लीलोपपत्तौ विग्रहवत्त्वं न सिद्ध्येत् ॥ १०५ ॥

ननु किं धर्मिग्राहकं तत्राऽऽह—

मानं सहस्रशीर्षेति भगवद्विग्रहे दृढम् ।
ततो विराज उत्पत्तिस्तमसः परता ततः ॥ १०६ ॥

मानमिति।सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रपादित्यादिश्रुतिर्विग्रहे मानम्। न च विराट्स्वरूपपरेयम्, ततो विराडजायत आदित्यवर्णन्तमसः परस्तादिति श्रुत्या सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टाद्विराडुत्पत्तेस्तमःपदार्थप्रकृतिपरतायाश्च बोधनात् विराजः प्रकृतिकार्यस्य तत्परत्वासम्भवात् ॥ १०६ ॥

भारतमुदाहरति—

हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ १०७ ॥
यं वाक्येष्वनुवाक्येषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति विश्वकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ १०८ ॥

हरिमिति ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवतारोऽपि नित्यविग्रहस्याऽऽविर्भाव एवेत्याह—

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवाऽरणिः ॥ १०९ ॥

थमिति। भौमस्य महीयसो ब्रह्मणो वेदस्य गुप्त्यै वेदोक्तधर्मपालनाय। यथा सर्वत्र व्यापकोऽप्यग्निररणावाविर्भवति तथा नित्यविग्रहो देवक्यादावाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

यस्याऽग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खन्नाभिश्चरणौ क्षितिः
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नम—
इति वैष्णवे लोकात्मकमुक्त्वा दिव्यविग्रहमाह—

तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
द्यौस्त्वया शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां देवी वसुन्धरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ११० ॥

तच्चेति। तत्त्वेन याथार्थ्येन त्वत्प्रसादात्पश्यामि पुरुषोऽन्तर्यामी॥११०॥

अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ १११ ॥

॥ १११ ॥

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं श्रीमद्ददृशे यद्धनञ्जयः ॥ ११२ ॥

श्रीवैष्णवे शाश्वतत्वं महाप्रसादेनाऽक्रूराय दर्शितत्वं स्पष्टमुक्तम् ॥ ११२ ॥

स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
सहस्रसूर्यप्रतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ।
तं दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ॥ ११३ ॥
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ११४ ॥

सोऽक्रूरो विश्वरूपं व्यापकन्ददर्श ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

मया प्रसन्नेन तवाऽर्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥११५॥

भगवता प्रसादेन दर्शितं तेजोमयं प्रकाशरूपं विश्वं व्यापकं स-

वेस्याऽऽद्यं कारणम्। एतादृशप्रसादं विनाऽर्जुनान्येनाऽदृष्टम् एतादृशदर्शनहेतुरेतादृशः प्रसादोऽन्यस्मिन्नाऽस्तीत्यर्थः॥ ११५॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ ११६॥

अवयवावयविनोरभिन्नत्वाद्विग्रहस्य व्यापकत्वेन तदवयवानां पाण्यादीनां व्यापकत्वोपपत्तिः॥ ११६॥

सविग्रहे हरौ ब्रह्मशब्दो मुख्य इति गारुडेन प्रतिपादयति—

वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि।
तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने॥ ११७॥

वेद इति। प्रयोगप्राचुर्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य असंख्येयकल्याणालौकिकगुणवत्त्वस्य शार्ङ्गिणि विद्यमानत्वेन तत्रैव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तः॥ ११७॥

ननु ब्रह्मशब्दस्याऽन्यत्राऽपि चतुर्मुखादौ प्रयोगप्राचुर्यमस्तीत्यत आह—

यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः।
तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः॥ ११८॥

यस्मिन्निति। अन्यत्र प्रयुज्यमानोऽपि न मुख्य इत्यर्थः॥ ११८॥

आश्वमेधिकमुदाहरति—

राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान्।
ईश्वरं तं विजानीध्वं कर्त्तारमकृतं हरिम्॥ ११९॥

ब्रह्ममयो ब्रह्मस्वरूपो बृहद्गुणकः विष्णुशब्दो विग्रहविशिष्टे योगरूढः॥ ११९॥

दध्यौ ब्रह्म परं विप्र प्रविश्य यमुनाजले।
फणासहस्रमालाढ्यं बलभद्रं ददर्श सः॥ १२०॥

यमुनाजलेऽघमर्षणं कुर्वन्नक्रूरः परं ब्रह्म ध्यायन् फणासहस्रमालाढ्यं शेषं तस्योत्सङ्गे घनश्यामं हरिं ददर्शेत्यन्वयः॥ १२०॥

तस्योत्सङ्गे घनश्याममाताम्रायतलोचनम्।

चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ १२१ ॥

आ ईषत्ताम्रे आयते च लोचने यस्य । ब्रह्मध्यानं कुर्वतां ब्रह्मदर्शनमेवोचितमिति विग्रहस्यैव ब्रह्मत्वसिद्धिः न हि ब्रह्म ध्यायतो ब्रह्माऽपरोक्षं युक्तं दध्यौ ब्रह्म परं विप्रेत्यारभ्य सनन्दनाद्यैर्मुनिभिश्च योगैरकल्मषैः सञ्चिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैरित्यन्तेन विग्रहस्याऽप्राकृतत्वालौकिकत्वप्रसादैकदृश्यत्वादिकं स्पष्टमुपपादितम् । न हि सनन्दनाद्यैर्मायिकमनित्यमब्रह्मस्वरूपं चिन्तनीयम् ॥ १२१ ॥

पञ्चरात्रमुदाहरति—

सर्वगुणातीताय च षड्गुणायाऽऽदिवेधसे ।
सत्यज्ञानानन्तगुणब्रह्मणे चतुरात्मने ।
तथा पञ्चनवव्यूहद्वादशमूर्त्तये नमः ॥ १२२ ॥

सर्वेति । सर्वप्राकृतगुणराहित्यं सत्याद्यनन्तकल्याणगुणकत्वं सविग्रहस्य पञ्चरात्रे स्पष्टमुक्तम् ॥ १२२ ॥

नन्वस्तु सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तविग्रहोपासनं नचोपासनापरवाक्येन वस्तुसिद्धिः उपासनाकर्त्तव्यतायां च तात्पर्ये वाक्यभेदापत्तेस्तत्राऽऽह—

आदित्ये दृशिना प्रोक्ताऽध्यक्षता वर्त्तमानता ।
न योषित्यग्निता नाम्नि ब्रह्मताऽस्तीति कथ्यते ॥१२३॥

आदित्य इति।"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाऽक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति श्रुतेः"हिरण्मयः स्पृहणीयाकारः कपौ नाले आसनं यस्य तत् नालादक्षुटितं रविकरविकसितं पुण्डरीकं तद्वदक्षिणी यस्य आदित्ये दृश्यते इत्यनेन वर्त्तमानतयाऽपरोक्षज्ञानविषयो विग्रह उच्यते उपासामात्रार्थत्वे तद्विरुद्ध्येत। न हि योषितमाग्निमुपासीत नाम ब्रह्मोपासीत वाचं धेनुमुपासीतेत्यादौ योषित्यग्नित्वं नाम्नि ब्रह्मत्वं वाचि धेनुत्वं च दृश्यते इति क्वाऽप्युच्यते । वेदाऽहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे तमेवं विद्वानमृत इह भवति नाऽन्यः पन्था अयनाय विद्यत इति विग्रहस्य महत्त्वं मुक्तज्ञेयत्वं चोक्तम्। तमित्यनेनोपक्रान्तस्य सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्य परा-

मशीत् सहस्रशीर्षेत्यादिना विग्रहसंस्थानमुपदिश्य "पादोऽस्य विश्वा-भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवी"ति सर्वभूतानां तदेकदेशस्थत्वमुक्तमत-स्तस्य महत्त्वसिद्धिः तत्राऽणुत्वाद्यनन्तपरिमाणानां सत्त्वेन गमनाद्युप-पत्तिः "अणोरणीयान्महतोमहीयानिति" श्रुतेः। अनणवह्रस्वमित्यादि श्रु-त्या तु प्राकृतपरिमाणं निषिध्यते यथाऽन्यत्र सर्वगते प्रतिव्यक्तिसमा-प्त्यभावेऽपि सर्वगतजातेः प्रतिव्यक्ति समाप्तिस्तथाऽन्यत्र सर्वगताऽणु-त्वक्रियावत्त्वाभावे सर्वगते हरौ तदस्तु अक्रूरथादौ स्थितस्य हरेर्मुखे ब्रह्माण्डं पश्यतां श्रीयशोदार्जुनादीनां प्रत्यक्षमपि मानं न हि दिव्यं ददा-मि ते चक्षुरिति वदता परमाप्तेन हरिणा स्वैकशरणा मायां प्रदर्श्य प्र-तारणीयाः हरिविग्रहदर्शनं तन्महाप्रसादेनैवेत्युक्तम्।

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुरिति वैष्णवे ॥ १२३ ॥

लोकोऽप्यस्ति हरेर्नित्यः श्रुतिभिः प्रतिपादितः।
भक्तानाङ्कमलादीनां विहारायैव केवलम् ॥ १२४ ॥

आप्तकामस्य व्यापकस्य लोकप्रयोजनाभावेऽपि सदा जनानां रमादीनां भक्तानां विहारार्थमेव केवलं श्रुतिस्मृतिसिद्धो नित्यो लो-कोऽस्ति "सहस्रस्थूणे वितते दृढे उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्तेऽक्षयं तमस्यरजसः पराके योऽस्याऽध्यक्षः परमे व्योमन् तद्विप्राः सोढम-न्यवो जाग्रवांसः समिन्धते" "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा" "स्तद्विष्णोः परमम्पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पद"मित्यादिश्रुतेः ॥ १२४ ॥

पञ्चरात्रमुदाहरति—

लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यं षाड्गुण्यसंयुतम्।
अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ १२५ ॥
नित्यं सिद्धैः समाकीर्णं तन्मयैः पाञ्चकालिकैः।
सभाप्रासादसंयुक्तं वनैश्चोपवनैर्युतम् ॥ १२६ ॥

लोकमिति। कदा द्रक्ष्यामीत्यनेनाऽन्वयः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

वापीकूपतटाकैश्च वृक्षखण्डैश्च मण्डितम्
अप्राकृतं सुरैर्वन्द्यमयुतार्कसमप्रभम्।

प्रकृष्टसत्त्वसङ्कीर्णं कदा द्रक्ष्यामि चक्षुषा ॥ १२७ ॥

प्रकृष्टं विशुद्धमप्राकृतसत्त्वं तेन सङ्कीर्णं युक्तम् । यद्वा प्रकृष्टं सत्त्वं हरेर्वीर्यं तेन व्याप्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

भारतमुदाहरति--

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १२८ ॥
न देवा अपि पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ।
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन् दुःप्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १२९ ॥
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि स्वाश्रिया राजते हरिः ॥ १३० ॥
नाऽत्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ॥ १३१ ॥
न ज्योतींषि च सर्वाणि प्राप्य भास्वन्ति पाण्डव ।
स्वयं प्रभुराचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ १३२ ॥
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम्
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
शान्ताः सिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ १३३ ॥
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ।
स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ १३४ ॥
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
अर्चिरादिमार्गेण तत्प्राप्यते कुरुसत्तम ॥ १३५ ॥

ऊर्ध्व इति ॥१२८॥१२९॥१३०॥१३१॥१३२॥१३३॥१३४॥१३५॥

मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १३६ ॥

प्रकृतेः परं तदकार्यं ध्रुवं नित्यम् ॥ १३६ ॥

तस्य लोकादिवैभवं भक्तार्थमेवेत्याह—

लोकरूपादिसंस्थानं प्रायो भक्तार्थमेव हि
अनादित्वादनन्तत्वाद्रमादीनामतस्तथा ।
लोकादिवैभवं नित्यं स्वतन्त्रस्येशितुर्विभोः ॥ १३७ ॥

लोकेति ।

यद्यपि नित्यवस्तूनां न प्रयोजनापेक्षत्वमिति भगवद्रूपलोकादिवैभवस्य नित्यत्वान्न प्रयोजनाधीनत्वं तथाऽपि यदि प्रयोजनचिन्ता तदा रमादीनामनाद्यनन्तानां भक्तानां रमणमेव प्रयोजनमित्याशयेन प्राय इति । नत्वन्यलोकानामिव तल्लोकस्याऽपि कालेनाऽऽक्रमणं स्यात्तत्रोक्तं स्वतन्त्रस्येत्यादि ॥ १३७ ॥

नन्वपाणिपादादिबोधकमानविरोधस्तत्राऽऽह—

अप्राकृतत्वतोऽदेहोऽपाणिपादादिकस्ततः ।
निर्गुणोऽप्यत एव स्यादतो लोकादिवर्जनम् ॥ १३८ ॥

अप्राकृतेति । अदेहोक्तिरपाणिपादाद्युक्तिश्च प्राकृतदेहादिराहित्येन अन्यथा ऽपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यत्र जवग्रहणोक्त्यनुपपत्तेः लोकादिप्रतिपादकोक्तमानविरोधापत्तेश्च ॥ १३८ ॥

ननु सविग्रहस्यैव लोके कर्तृत्वदर्शनादन्यथानुपपत्त्या भवेद्विग्रहो हरेः कर्तृत्व एव मानं नाऽस्तीत्यत आह—

अकर्तृत्वगिरस्तस्य निर्लेपत्वं वदन्ति हि ।
अन्यथा कर्तृतावाचां बह्वीनां स्यादपार्थता ॥ १३९ ॥

अकर्तृत्वेति । तस्य क्वाचित्काकर्तृत्वोक्तिर्निर्लेपपरा
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः
तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम् ।
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहेति—

स्मृतेः । "अन्यथा द्यावाभूमी जनयन् देव एकः विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीश"मित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः ॥ १३९ ॥

मोक्षधर्मवाक्यमुदाहरति—

पुरुषं सनातनं विष्णुं यं तं वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्त्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १४० ॥

पुरुषमन्तर्यामिणं सनातनं नित्यदेहम् ॥ १४० ॥

भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ १४१ ॥

भावेन भक्त्या शुद्धा निवृत्ताविद्याः ज्ञानेन भगवदापरोक्ष्येण तृप्ताः ऐन्द्रियकभोगाऽलम्बुद्धयः । अत एव निराशिषस्तादृशभोगे निवृत्तेच्छाः ॥ १४१ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हरिं चैव न निवर्त्तन्ति तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ १४२ ॥
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते वहुधा विभुः ॥ १४३ ॥
ततः कृष्णो महाभाग पुनरेव युधिष्ठिम् ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवाऽसृजत्प्रभुः ॥ १४४ ॥
वाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतञ्चैव केशवो भरतर्षभ ॥ १४५ ॥
स एवञ्चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महातपाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्स्वयम् ॥ १४६ ॥

आत्मस्थम् अन्तर्यामिणम् । स्थानं वैकुण्ठम् अक्षरमनश्वरम् ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम् ।
भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षञ्च यो ऽसृजत् ॥ १४७ ॥

विरूपाक्षं रुद्रम् ॥ १४७ ॥

हरेर्विश्वकर्तृत्वानङ्गीकारे दोष माह—

आनन्दोद्रेकतायाश्च सार्वज्ञ्यादेरपह्नवः ।
कर्तृत्वेऽस्य मृषात्वे स्यादप्रामाण्यं श्रुतेस्तथा ॥ १४८ ॥

आनन्देति । को ह्येवाऽन्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुत्याऽऽकाशपदार्थस्येशस्याऽऽनन्दोद्रेकादेव विश्वकर्तृत्वमुक्तं विश्वोदयादिमहाकर्तृत्वेन महानन्दः सिध्यति तस्या ऽकर्तृत्वे महानन्दो न सिध्येत् यः सर्वज्ञ इत्याद्युक्तं सार्वज्ञ्यादिकं निरर्थकं स्यात् । नन्वस्त्वैन्द्रजालिकवन्मृषाकर्तृत्वं तत्राऽऽह तस्य कर्तृत्वबोधिकानां श्रुतीनां सुहृदं सर्वभूतानामित्याप्तत्वबोधकस्मृतीनाञ्चा ऽप्रामाण्यं स्यात् । नहि ताभिः कर्तृत्वादिकं मिथ्यात्वेनैव बोध्यते येन तादृशपदार्थस्य तथा बोधनान्ना ऽप्रामाण्यं स्यात् ॥ १४८ ॥

ननु यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप इति ब्रह्मगुणबोधकवाक्येषु सत्यत्वबोधकपदाभावान्मिथ्याभूता एव च गुणाः स्युस्तत्राऽऽह—

मृषात्वे तद्गुणादीनां श्रुतीनां पीडनम्भवेत् ।
अप्राप्तत्वाद् गुणादीनामनुवादो न तद्गिरः ॥ १४९ ॥

मृषात्व इति । गुणवाक्यैः प्रमाणस्वाभाव्यादेव सत्या गुणा बोध्यन्ते गुणानां मृषात्वे सत्यः सोऽस्य महिमेत्यादिसत्त्वेन तद्बोधकश्रुतीनां पीडनमप्रामाण्यं स्यात् । ननु गुणवाक्यानामनुवादकत्वेन निर्गुणवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्त्या गुणविधाने तात्पर्यमङ्गीकृत्य- वाक्यभेदो नोचितस्तत्राऽऽह अप्राप्तत्वात्तद्गुणानामनन्तरं प्राप्तस्यैवाऽनुवादो भवेत् न हि हरेरौपनिषदस्य गुणाः प्रत्यक्षादिप्राप्ता यतः श्रुत्या तदनुवादः स्यात् ॥ १४९ ॥

एतदेवोपपादयति—

अनुवादा भवेयुर्न गुणादेर्बोधका रवाः
सत्यता स्याद्गुणादीनां श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ॥ १५० ॥

ब्रह्मगुणादिबोधकाः शब्दा अनुवादा न भवेयुरतो ज्ञातज्ञापकगुणवाक्यप्रामाण्यगौरवाद्गुणादीनां सत्यता स्यात् ॥ १५० ॥

गुणवाक्यानामनुवादकत्वे दोषान्तरमाह—

निषेधायाऽनुवादे हि व्यवहारोऽपि ते कथम् ।
निषेधाय ह्यनुख्यातो यथा विप्रवधस्तथा ॥ १५१ ॥

निषेधेति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र निषेधायाऽनूदित-ब्राह्मणहननं व्यावहारिकं न सिद्ध्यति तथा निषेधायाऽनूदिता गुणा व्यावहारिकाः न सिद्ध्येयुरित्यर्थः अनुख्यातोऽनूदितः ॥ १५१ ॥

जर्त्तिलानां यथा होमसाधनत्वं न सिद्ध्यति ।
व्यवहारेऽपि नेशस्य स्युस्तात्पर्यस्य वर्जनात् ॥ १५२ ॥

यदि गुणवाक्यानामनुवादकत्वमेव न गुणे तात्पर्यं तदा जर्त्तिल-यवाग्वा जुहुयाद् गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयादित्यस्याऽजक्षीरेण जुहोतीत्येतदर्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्याभावाज्जर्त्तिलादेर्नाऽऽहुतिसाधनत्वं यथा तथा व्यावहारिका अपि गुणा ब्रह्मणो न स्युरित्यर्थः । तथा च वृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः "पराऽस्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "सत्यः सोऽस्य महिमा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः सन् साधुना कर्मणा भूयान्नो वाऽसाधुना कनीयान् य एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः य आत्माऽपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादि श्रुतीनां—

ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समेतैर्यद्गुणांशकः ।
नाऽवसाययितुं शक्यः व्याचक्षणैश्च सर्वदा ।
मय्यनन्तगुणेऽनन्ते—
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसद्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः—
परः पराणामित्यादिस्मृतीनाम् "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" "अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्" "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" "सर्वत्रमोपपत्तेश्चे"त्यादिसूत्राणां च वैयर्थ्यापत्तेः ॥ १५२ ॥

श्रुतितात्पर्यगम्यस्य निर्गुणत्वे भवेद्वृथा ।
समन्वयपरोऽध्यायः सर्वसिद्धान्तसंमतः ॥ १५३ ॥

श्रुतीनां निर्गुणे तात्पर्याङ्गीकारे समन्वयप्रतिपादकत्वेन सर्वसंमतः प्रथमाध्यायो व्यर्थःस्यात् ॥ १५३ ॥

समन्वयाऽध्यायविरोधं स्पष्टयति—

न प्रवृत्तिनिमित्तं हि विना शब्दः प्रवर्त्तते।
लिङ्गानि स्पष्टमुक्तान्यनन्तत्वादीनि तत्र हि ॥ १५४ ॥

नेति। प्रवृत्तिनिमित्तं विनाशब्दस्य न कुत्राऽपि प्रवृत्तिः तत्तदधिकरणेषु पूर्वपक्ष्यभिमताकाशादिव्यावृत्तानि ब्रह्मैकगतान्यनन्तत्वादिलिङ्गानि स्पष्टमुक्तानि ॥ १५४ ॥

प्रत्यधिकृतिभिन्नानि शब्दानां हि प्रवृत्तये।
पर्यायताऽन्यथा स्याद्वै श्रुतीनामितरेतरम् ॥ १५५ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तभेदानङ्गीकारे ब्रह्मपरसर्ववेदानां पर्यायता स्यात् ॥ १५५ ॥

समन्वयाध्यायाधिकरणानि प्राधान्येनाऽनेकानि विनिर्दिशति—

अन्तर्यामे तथाऽऽकाशे प्राणादिज्योतिरादितः
तथा वैश्वानरादीनां स्फुटो विष्णौ समन्वयः ॥ १५६ ॥

इन्द्रादिशब्दा अन्तरधिकरणे प्राणज्योतिराद्यधिकरणेषु प्राणज्योतिराद्या एवमन्ये शब्दा अन्येष्वधिकरणेषु हरौ समन्विताः ॥ १५६ ॥

सत्यज्ञानादिशब्दानां स्याद्व्यर्थ्यं विशेषतः
ब्रह्मबोधस्य चैकेन पदेन सम्भवात्स्फुटम् ॥ १५७ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि वाक्यस्थपदानां वैयर्थ्यं स्यात् स्वरूपमात्रबोधस्यैकब्रह्मादिपदेनैव बोधसम्भवात्। न च सत्यत्वादि धर्मविशिष्टं ब्रह्म तत्तत्पदैर्वाच्यं शुद्धं तु विनिगमनाविरहात्सर्वपदलक्ष्यमिति वाच्यम। त्वन्मते विशिष्टस्य मृषाभूतस्य परिच्छिन्नस्य सत्यत्वाद्यसम्भवात्। गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्याऽगङ्गात्ववत्सत्यादिपदलक्ष्यस्या ऽसत्यत्वाद्यापत्तेश्च न जहदजहत्स्वार्थलक्षणाङ्गीकारेण नाऽसत्यत्वाद्यापत्तिः सत्यत्वादिविशिष्टवाचकानां पदानां व्यक्तिमात्रे लक्षणाया असम्भवात् नहि घटत्वविशिष्टवाचकपदस्य घटव्यक्तौ लक्षणा युज्यते। शक्यादन्येन प्रकारेण बोधे हि लक्षणा अतो लक्षणासार्थक्यायाऽकामेन त्वया ब्रह्मासत्याद्यंशभानमङ्गीकार्यम् ॥१५७॥

ब्रह्मणि धर्मसामान्यनिषेधो व्याहत इत्याह—

धर्माभावोऽपि धर्मः स्यात् धर्मसामान्यशून्यता ।
वस्तुनि व्याहता श्रौते मूकोऽहं हीतिवत्स्फुटम् ॥ १५८ ॥

धर्माभावोऽपि धर्म इति धर्मसामान्याभावबोधनं व्याहतमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

ननु कथन्तर्हि गुणनिषेधश्रुतीनामुपपत्तिस्तत्राऽऽह—

श्रुतिबोधितधर्माणां निषेधो न हि युज्यते ।
विकल्पो नाऽस्ति वस्तूनामिति स्याद्धि व्यवस्थितिः ॥१५९॥

श्रुतीति। वेदविहितब्रह्मधर्माणां निषेधो न सम्भवति न वा विकल्पः अनुष्ठाने विकल्पसम्भवेऽपि वस्तुनि तदभावात् अतः श्रुतिद्वयस्य व्यवस्था वाच्या ॥ १५९ ॥

श्रीवैष्णववाक्येन व्यवस्थामाह—

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः
इति मानानुरोधाद्धि प्राकृतानां निवारणम् ॥ १६० ॥

सत्त्वेति । गुणश्रुतिभिरप्राकृता गुणा विधीयन्ते निषेधश्रुतिभिः प्राकृताः सत्त्वादयो निषिध्यन्त इति श्रुतिद्वयोपपत्तिः नच गुणवाक्यैर्व्यावहारिका गुणा विधीयन्ते निषेधवाक्यैस्तत्त्वतो गुणा निषिध्यन्त इति । व्यावहारिका हि मिथ्याभूता एव तथा च तद्बोधकश्रुतीनामप्रामाण्यमेव समानसत्ताकविषयप्रतिपादकत्वेनैव प्रमाणानां व्यवस्थाया औचित्यात् । अन्यथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इत्यत्र नाऽतिरात्रे षोडशिग्रहणं व्यावहारिकं तन्निषेधः परमार्थिक इति व्यवस्थापत्त्या मीमांसोच्छेदापत्तेः ॥ १६० ॥

गुणश्रुतिर्व्यावहारिकार्थपरा निर्गुणश्रुतिस्तु तात्त्विकतदभावपरेत्यत्र बाधकान्तरमाह—

सदेवेति श्रुतिः सत्त्वं लौकिकं ब्रह्मणो मृषा ।
असदेवेति शून्यत्वं वक्तीति स्याद्गतिः श्रुतेः ॥ २६१ ॥

सदिति । सदेवसोम्येदमग्र आसीत् तत्सत्यमित्यादि-

ब्रह्मसत्त्वबोधिका श्रुतिर्मृषाभूतव्यावहारिकं सत्त्वं वक्ति असदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिस्तत्त्वतः शून्यं ब्रह्मणोऽसत्त्वं वक्तीति विरुद्धश्रुत्योर्गतिः स्यादित्यर्थः एतेन गुणश्रुतिः सगुणब्रह्मपरा निर्गुणश्रुतिः परब्रह्मपरेति निरस्तम् । सगुणातिरिक्तब्रह्मणोऽलीकत्वाच्च—

मत्तः परतरं नाऽन्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य—

इत्यादिस्मृतिविरोधापत्तेश्च असन्नेव सम्भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति श्रुतिरपि नाऽसत्त्वनिन्दार्था किन्तु शून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेत्यापत्तेश्च ।

ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः ।

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुत्या नित्यत्वोक्तेश्च वेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति पूर्वत्र न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् यद वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्युत्तरत्र च ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन एष इत्यस्य परब्रह्मपरत्वात् अन्यथा सदेवेति असदेवेति वाक्यद्वयानुरोधेन ब्रह्मेदानीं सत् कालान्तरे त्वसदिति स्यात् ।नचौपाधिका धर्मास्स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति विरोधापत्तेः।न च योगोपलब्धयोगिशक्त्यादिवैषम्यमात्रेण तदुपपत्तिः सङ्कोचे मानाभावेन नित्यत्व श्रुत्यनुसारेण स्वाभाविकज्ञानपदसमभिव्याहारेण चोपाधिमात्र निषेधात् । अन्यथा ब्रह्मणः सत्त्वमौपाधिकमसत्त्वन्तु स्वाभाविकमिति स्यात् ॥ १६१ ॥

ननु सगुणवाक्यं वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिवदुपासनार्थम् । उपासनायाः कर्त्तव्यत्वे गुणेषु च तात्पर्ये वाक्यभेदः स्यादित्यत आह—

उपासार्थे हि धर्मोक्तिरिति पक्षो न युज्यते ।
उपासापदहीनाश्च शब्दाः सन्ति गुणार्पकाः ॥ १६२ ॥

"उपासेति । यः सर्वज्ञः सर्वधित् यस्य ज्ञानमयन्तपः य आत्मा अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्प " इत्यादिगुणवाक्यान्युपासनापदरहितानि सन्तीत्यर्थः उपासापदरहित वाक्यस्याऽपि तत्परत्वकल्पन निर्गुणवाक्यस्या ऽप्युपासापरत्वं स्यात् आत्मेत्येवोपासीतेत्यात्मनोऽप्युपास्यत्वोक्तेः किञ्च"ऽऽनन्दा-

द्यः प्राधान्यस्य व्यतिहार" इति सूत्रे तद्योऽहमिति श्रुत्युक्तं जीवस्येश्वरस्य च जीवत्वमुपास्यमिति परेणाऽप्युक्तम्। तथोत्तरतापनीये शैव्यप्रश्नेऽथ काठके माण्डूक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरिति निर्गुणं ब्रह्माऽप्युपास्यमित्यप्युक्तम् एवञ्चोपास्यत्वेऽप्यानन्दादेरिवैक्यस्यैव निर्गुणब्रह्मण इव च सत्यकामत्वादेरपि तात्त्विकतोपपत्तिः उक्तं हि परेण व्यतिहारसूत्रे यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वाद्युपदेशो तद्गुण ईश्वरः सिद्ध्यति तद्वदैक्यमिति। य आत्माऽपहतपाप्मेत्यारभ्य सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः स विजिज्ञासितव्य इति सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सह जिज्ञास्यत्वोक्तेः अपहतपाप्मत्वादीनामप्युपास्यत्वे तस्य भूताकाशे सम्भवेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराधिकरणविरोधः स्यात्। एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिधर्मानुक्त्वा तेषान्तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति मुमुक्षुज्ञेयत्वोक्तेश्च यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य महिमा भुवीत्याद्युक्त्वा तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा इत्यपरोक्षप्रमाविषयत्वोक्तेश्च तुरीयं सर्वदृक् सदेति तुरीयसार्वज्ञ्योक्तेश्च ॥ २६२ ॥

सगुणज्ञानादेव मोक्ष इत्यत्र स्मृतिमुदाहरति—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ १६३ ॥

भोक्तारमिति ॥ १६३ ॥

उच्छिद्येताऽन्यथाऽध्यायो गिरामन्वयबोधकः।
ईक्षितृत्वादिधर्माणाम्प्रधानादावुपासनात् ॥ १६४ ॥

अन्यथा गुणगिरामुपासनार्थत्वे गिरां शब्दानां मुख्यवृत्त्या ब्रह्मण्यन्वयाध्यायानारम्भः स्यात्। सदेव सोम्येति सत्पदेन सांख्याभिमतं प्रधानं बोध्यत इति पूर्वपक्षं कृत्वा स ऐक्षतेति सत्पदार्थस्येक्षितृत्वश्रवणान्न तत्प्रधानं तस्येक्षितृत्वासम्भवात् किन्तु ब्रह्मैव तत्सम्भवादिति सिद्धान्तितं तत्सर्वमसङ्गतं स्यात् ईक्षितृत्वारोपस्य जडेऽपि सम्भवात्। पूर्वमेषोऽनन्त इत्युक्तानन्तत्वस्य भूताकाशेऽप्यारोपसम्भवेनाऽऽकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं बोधयतामाकाशाद्यधिक-

रणानामुच्छेदः स्यात् एवमधिकरणान्तराणामपि पूर्वपक्ष्यभिमतार्थस्याऽरोपणोपासनसम्भवेनोच्छेदः । न च यथा राजसदृशे अमात्य एव राजत्वारोपो न तु स्तम्बे तथा शुद्धचैतन्यसदृशे विशिष्टचैतन्य एवेक्षितृत्वाद्यारोपो न जडे प्रधानादाविति वाच्यम् । अनाहार्यारोपस्य सादृश्यज्ञानहेतुकस्य तथा नियमेऽप्याहार्यारोपस्य सादृश्यज्ञानाहेतुकस्य तथा नियमाभावात् । उपासनं हि बाधकालीनेच्छाजन्याहार्यरूपं बुद्धिपूर्वकारोपरूपम् तत्र सादृश्यधियोऽकिञ्चित्करत्वात् अन्यथा नाम ब्रह्मोपासीत वाचं धेनुमुपासीत योषितमग्निं ध्यायीतेत्यादीनामुपासावाक्यानामुच्छेदापत्तेः न ह्यत्र सादृश्यं विद्यते यथा कथंचित्सादृश्यकल्पनं तु ब्रह्मप्रधानाद्योरपि सम्भवति । उपासाया अनाहार्यज्ञानत्वे कृतिसाध्यत्वं न स्यात् । ज्ञानस्य त्वया कृतिसाध्यत्वानङ्गीकारात् उपासायां तदङ्गीकाराच्च ॥ १६४ ॥

गुणज्ञानात्प्रसादः स्यान्नाऽन्यथा मोचको हरेः ।
गुणहीने न दृष्टा हि लोके भक्तिर्हि कुत्र चित् ॥ १६५ ॥

सदनन्तगुणविशिष्टहरिज्ञानात्तन्महाप्रसादः ततो मोक्षः
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय—
इति स्मृत्या सगुणज्ञानस्य प्रसादे हेतुत्वोक्तेः हि प्रसिद्धं लोके गुणज्ञानादेव वस्तुनि स्नेहो भवति ॥ १६५ ॥

स्मृतिमुदाहरति—

यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्वबृंहितम् ।
जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चाऽन्यथा ॥१६६॥

य इति । यथार्थज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं तदेव मोक्ष हेतुः ।
ततो मान्तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरामिति—
स्मृतेः तद्वत् दोषाभाववत् सद्गुणविशिष्टस्य हरेर्ज्ञानम् ॥१६६॥

ननु दोषाभावादिविशिष्टज्ञानं यथार्थं स्याद्यदि हरिर्दोषाभाव विशिष्टोऽनन्तगुणविशिष्टश्च स्यात्तदभावे तु न मानाभावादित्याशङ्कामपाकर्त्तुं वैष्णवं वाक्यमुदाहरति—

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।

समस्तहेयरहितं विष्णाख्यं परमं पदम् ॥ १६७ ॥

एवमिति । एवंप्रकारमनन्तगुणविशिष्टं समस्तहेयशून्यं विष्णुसंज्ञं पद्यते मुमुक्षुभिर्ज्ञायते मुक्तैश्च प्राप्यते इति पदम् स्वरूपमित्यर्थः ॥ १६७ ॥

तत्र यः परमात्मा स हि नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥ १६८ ॥

निर्गुणत्वं प्राकृतगुणराहित्यम् अन्यथा तस्य परमत्वानुपपत्तिः न हि गुणाधिक्यातिरिक्तं परमत्वमस्ति ।

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृतागुणा—

इति वैष्णवोक्तेः ॥ १६८ ॥

गुणाभावश्रुतावास्ति गुणावेदकगीः स्फुटम् ।
धर्माभावोऽपि धर्मः स्याद्धर्मिज्ञानं विरोधि न ॥ १६९ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति—

निर्गुणपदघटितवाक्येन साक्षित्वादयो धर्मा विधीयन्ते । नच निर्गुण इति निषेधायाऽनुवादो गुणशब्द इति वाच्यम् ब्रह्मगुणानां मानान्तराप्राप्तत्वेनाऽनुवादासम्भवात् । श्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्याऽनुवादे सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिप्राप्तसत्त्वम् असद्वा इदमग्र आसीदिति निषेधाय तत्सत्यमिति श्रुतिरनुवदतीति स्यात् गुणाभावस्याऽपि गुणत्वेन गुणसामान्यनिषेधस्य व्याहतत्वात् । ननु निर्गुणवाक्यं न गुणाभावपरं किन्तु लक्षणयाऽखण्डाचिन्मात्रपरमिति तत्राऽऽह धर्मिमात्रज्ञानं हि धर्मतदभावान्यतरज्ञानं न विरुणद्धि न हि भूतलज्ञानं घटस्य तदभावस्य वा तत्र ज्ञानं विरुणद्धि ॥ १६९ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चाऽस्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर—

मित्याद्यागमेन ज्ञानप्रसादद्वारा भक्तेर्मोक्षहेतुत्वमुक्तं भक्तिश्च गुणाधिक्यज्ञानादेवेत्याह—

गुणाधिक्यधिया दृष्टं स्नेहाधिक्यं हि लोकतः ।

अतोऽनन्तगुणा विष्णौ बोध्यन्ते भक्तिवृद्धये ॥ १७० ॥

गुणेति।लोकतो लोके हि प्रसिद्धं गुणाधिक्यज्ञानात्स्नेहाधिक्यम् अतः श्रुतिभिरनन्ता गुणा हरौ भक्तिविवृद्धये बोध्यन्ते ॥ १७० ॥

भक्ति स्वरूपमाह—

सर्वोत्तमत्वधीयुक्ताऽविच्छिन्ना स्नेहसन्ततिः ।
हरेः प्रसादिका भक्तिः सा गुणाधिक्यबोधतः ॥ १७१ ॥

सर्वेति ॥ १७१ ॥

नन्वस्तु सर्वोत्तमत्वज्ञानं स्नेहाधिक्ये हेतुर्गुणाधिक्यं हरेः कथं लब्धं तत्राऽऽह—

गुणाधिक्यं विहायाऽन्यत्सर्वोत्तमत्वमेव न ।
हेयं लोके हि नैर्गुण्यं सर्वत्र दृश्यते स्फुटम् ॥ १७२ ॥

गुणेति । सर्वाधिकगुणवत्त्वमेव लोके सर्वोत्तमत्वं नाऽन्यत् सर्वशब्दो लोके प्रकरणाद्यपेक्षया सङ्कोचार्हः हरौ त्वसङ्कुचितः । नैर्गुण्यन्तु लोके हेयं स्पष्टं दृष्टम् ॥ १७२ ॥

अलौकिकवस्तुनो हरेर्ज्ञानमसाधारणलक्षणज्ञानेन स्यादिति विश्वोदयादिकर्तृत्वं तस्य स्वरूपलक्षणं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्याभिसंविशन्तीत्याद्युक्तस्वरूपलक्षणान्येवेत्याह—

विश्वोदयादिकर्तृत्वम्भवेत्स्वरूपलक्षणम्
मुमुक्षूणां सदा ज्ञेयं यथाऽऽनन्दादिका गुणाः ॥ १७३ ॥

विश्वेति । यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्युक्तसत्यत्वादीनि स्वरूपलक्षणानि मुमुक्षुज्ञेयानि तथा कर्तृत्वादीन्यपीत्यर्थः ॥ १७३ ॥

ननु यथा शाखायां चन्द्र इत्यत्र शाखा तटस्थतया चन्द्रोपलक्षणं तथा विश्वोदयादिकर्तृत्वं तटस्थं तत्राऽऽह—

कर्तृत्वादेस्तटस्थत्वे स्युरानन्दादिकास्तथा
श्रौतानामपि सर्वेषां तारतम्यं तथाकुतः ॥ १७४ ॥

कर्तृत्वेति । श्रुतिविहितानां कर्तृत्वादीनां तटस्थत्वे सत्यं ज्ञान-

मित्युक्तानां सत्यत्वादीनामपि तत्त्वापत्तेःअज्ञातज्ञापकश्रुतिविहितानां तारतम्यस्या ऽसम्भवात् । किञ्च सत्यत्वादीनां स्वरूपभिन्नत्वे परमते मिथ्यात्वापत्त्या कर्तृत्वतुल्यत्वात् । स्वरूपात्मकत्वे लक्षणत्वक्षतिः । न हि घटो घटस्य लक्षणम् । अस्मन्मते यावद्द्रव्यभावित्वं रूपं स्वरूपलक्षणत्वमुभयोस्तुल्यं न च यावद्द्रव्यभावित्वं स्वरूपलक्षणं घटरूपादावव्याप्तमिति वाच्यम् । रूपत्वेनैव हि रूपस्य घटादिस्वरूपलक्षणत्वं तेन रूपेण रूपस्य यावद्द्रव्यभावित्वमस्त्येव रूपं विना घटाद्यवस्थानाभावात् । निर्गुणद्रव्योत्पत्तिप्रवादस्याऽप्रामाणिकत्वात् । रूपस्य शुक्लत्वश्यामत्वादिना यावद्द्रव्यभाविरूपेण तूपलक्षणत्वमेव । किञ्च शाखोपस्थाप्यचन्द्रनिष्ठप्रकाशवान्निर्विशेषवादे कर्तृत्वाद्युपस्थाप्यधर्माभावेन शाखाया इवोपलक्षणत्वासम्भवात् । धर्मान्तरमुपस्थाप्यव्यावर्त्तकं ह्युपलक्षणम् ॥ १७४ ॥

अध्यायान्ते स्वेष्टदेवं नमस्करोति—

विश्वोदयादिकर्त्तारं हर्त्तारं भवसन्ततेः ।
श्रीभर्त्तारं प्रदातारं गिरां नौमि हयाननम् ॥ १७५ ॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तसङ्ग्रहे पञ्चमोऽध्यायः ।

विश्वेति ॥ १७५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

परमानन्दावाप्तिरूपमोक्षसाधनं हरिप्रसादस्तद्धेतुर्हरिभक्तिस्तत्र-मुख्यं कारणं वैराग्यमित्यादौ वैराग्यमाह—

गुरुरुवाच ।

ऐहिकामुष्मिका भोगा नरकैः सदृशाः सदा ।
सर्वे चिन्त्या मुमुक्षूणां परमानन्दकाङ्क्षया ॥ १ ॥

ऐहिकेति । ऐहिकाः स्रक्चन्दनवनितादिभिर्जन्याः आमुष्मिकाः अप्सरआदिसंयोगोद्भवाः सर्वे भोगा नरकैस्तुल्या मुमुक्षुभिश्चिन्तनीयाःतेषामुभयेषां परमानन्दावाप्तिप्रतिबन्धकत्वान्निरयतुल्यता । ननूपलभ्यमानभोगे कथं विरागस्तत्राऽऽह परमानन्देति ॥ १ ॥

श्रीहरिलोकव्यतिरिक्तानां लोकानां निरयत्वप्रतिपादकभारतमुदाहरति—

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि वै ॥
आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चैव काञ्चनीः ॥ २ ॥
चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याऽथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ३ ॥

अमूनीति । परमहरावात्मा मनो येषां तेषां देवानां हरिभक्तानां दिव्यानि कामचारिणि विमानानि सभास्तथा नाना संस्थानं रचना येषां तानि नानारूपाणि फलानि भोगाश्च येषु तानि ॥ २ ॥ ३ ॥

रुद्रादित्यवसूनाञ्च तथाऽन्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ४ ॥

परमात्मनो हरेःस्थानस्य वैकुण्ठस्या ऽपेक्षयैते लोका निरयाः संसृतिहेतवो नश्वराश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अक्षयं चाऽनिमित्तं च न च क्लेशसमावृतम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्रमम् ॥ ५ ॥

अक्षयमिति ॥ ५ ॥

हरिलोके कालप्रभावाभावेन तस्य नित्यत्वमित्याशयेनाऽऽह—

काल: सम्पद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन् स्वर्गस्याऽपि तथेश्वरः ॥ ६ ॥

काल इति। वै प्रसिद्धं तत्र वैकुण्ठे कालो न संपद्यते न प्राप्नोति। तत्र हेतुमाह कलयतीति कालो हरिस्तत्र प्रभुः "कालः कलयतामहमिति" स्मृतेः यद्वा कालो हरिस्तत्र संपद्यते रमादिभक्तान् रमयन् सदा मूर्त्तिविशेषेणाऽऽस्तेऽतस्तत्र कालो मुहूर्त्तमासादिरूपस्तत्र प्रभुर्न भवतीत्यर्थः एतदेवाऽऽह स कालस्येति । स्वर्गस्य दुःखासंभिन्नसुखस्य मुक्तैरनुभाव्यस्येश्वरः ॥ ६ ॥

उक्तार्थं स्पष्टयति—

आत्मा केवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ ७ ॥

आत्मेति । केवलतां निरवद्यतां प्राप्त आत्मा जीवस्तत्र लोके गत्वा न शोचति ईदृशं परमं स्थानं हरेः तादृशाः प्रागुक्ता अन्ये ये ते संसृतिहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

ननु स्वर्गस्य कथं निरयत्वमित्यत आह—

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ८ ॥

एत इति । तस्य हरेः स्थानश्रेष्ठस्याऽपेक्षया एते सर्वे निरया इत्यर्थः लक्षाद्याधिपापेक्षया शताधिपतेर्निर्धनत्ववत् दुःखासंभिन्ननिरतिशयमुक्तसुखापेक्षया निरयत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

उक्तार्थं स्पष्टमाह—

पुनरावर्त्तनं येभ्यस्ते निरयाः सुरालयाः
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥ ९ ॥

पुनरिति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

नन्वत्यन्तभोगानुकूलयौवनाद्यवस्थाद्रव्यादिकं च प्राप्य कथं निर्वेदः कार्यस्तत्राऽऽह--

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।

आरोग्यं प्रियसम्वासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १० ॥

अनित्यमिति । भोगसाधनयौवनादिकं सर्वं यतोऽनित्यमतः पण्डितस्तत्र न गृध्येत् स्पृहां न कुर्यात् ॥ १० ॥

शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरुं प्राप्य भक्तिमान् ।
जिज्ञासेत परं ब्रह्म संसृत्युच्छित्तये सुधीः ॥ ११ ॥

" शान्तो दान्तस्तितिक्षुरुपरतः स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदित्यादि" श्रुतेः आत्मनि हृदये आत्मानं हरिं पश्येत् श्रवणमननिदिध्यासनादिना ऽपरोक्षीकुर्यादित्यर्थः भगवदापरोक्ष्यान्मुक्तिः "तमेव विद्वानमृत इह भवति नाऽन्यः पन्था विद्यते" ऽयनायेति श्रुतेः ॥ ११ ॥

ननु कथं जिज्ञास्यो हरिः स्वाभिन्नतया भिन्नतया वेति तत्राऽऽह—

अथाऽज्ञतः प्राणभृतोऽल्पशक्तेर्जडाच्च भिन्नो हि मुमुक्षुवेद्यः ।
अभेदबुद्धिर्जडजीवयोश्च हरौ तयोः संसृतिदाऽनिशं स्यात् ॥ १२ ॥

अथेति।अथ शमदमादिसाधनोत्पत्त्यनन्तरम् मुमुक्षुभिरल्पशक्तेर सर्वज्ञात्प्राणभृतो जीवाज्जडाच्च भिन्नो हरिर्जिज्ञास्यो वेद्यश्च। जीवजडयो हरेरभेदस्य तयोर्जीवजडयोरभेदस्य हरौ वा या बुद्धिः सा निरन्तरं जन्ममरणरूपसंसृतिदा भवेदित्यर्थः । जीवेशाभिदज्ञानं यथाऽनर्थहेतुस्तथा तत्त्वमसीति वाक्यव्याख्यावसरे वक्ष्यते ॥ १२ ॥

लोकप्रसिद्धो ह्ययमर्थ इत्याह--

यथा स्वामितया राजा सेवितो हि प्रसीदति ।
सेवितो माधवस्तद्वत् भवबन्धापनोदकृत् ॥ १३ ॥

यथेति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

राजाभावं ब्रुवाणो हि दण्ड्योऽहं नृप इत्यपि ।
ब्रह्माभावं तथा ब्रह्माऽहमिति ज्ञानवान्कुधीः ॥ १४ ॥

राजा नाऽस्तीति राजाऽहमिति वा वदन्यथा दण्ड्यस्तथा मदन्य ईशो नाऽस्तीतिज्ञः ॥ १४ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाऽक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारतेति—

स्मृत्युक्तं क्षराक्षरपदवाच्यबद्धमुक्तजीवेभ्य उत्तमतया हरेर्ज्ञानं श्रेष्ठं भजनमिति तत्संग्रहमाह—

सर्वोत्तमतया ज्ञानं भजनं परमं निजम् ।
गुह्यतमतया प्रोक्तं पार्थसारथिना स्फुटम् ॥ १५ ॥

सर्वेति । निजं स्वीयं तादृशं ज्ञानमेवाऽतिगोप्यभजनमुक्तम्॥१५॥

तादृशज्ञानवानेव सम्यक् शास्त्रार्थज्ञः स एव कृतार्थ इत्यर्थम्—
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति—
स्मृत्योक्तं संगृह्णाति ।

पुरुषोत्तमता ज्ञस्य ज्ञानित्वकृतकृत्यते ॥
असंमूढत्वमप्युक्तं तज्ज्ञस्य हरिणा स्फुटम् ॥ १६ ॥

पुरुषोत्तमेति । असंमूढत्वं यथार्थज्ञत्वम ॥ १६ ॥

मुमुक्षुज्ञेयस्वरूपमाह—

ज्ञानानन्दादिभिर्धर्मैरनन्तैर्हरिरीश्वरः ।
युक्तो मुमुक्षुभिश्चिन्त्योज्ञेयः प्राप्यस्तथाविधः ॥ १७ ॥

ज्ञानेति । जडजीवादिष्वविद्यमानै निरतिशयानन्तगुणैर्विशिष्टो-हरिर्मुमुक्षुभिर्ध्येयो ज्ञेयः प्राप्यश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तार्थे स्मृतिमाह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ १८ ॥

भोक्तारमिति । भोक्तारं पालयितारम् ॥ १८ ॥

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनाऽमृतत्वमेतीति," श्रुतिं प्रेरयितृत्वादिगुणविशिष्टेश्वरस्य जीवाद्भिन्नतया ज्ञानान्मुक्तिं प्रतिपादयन्तीं संगृह्णाति—

आत्मानं हि पृथङ् मत्वा प्रेरकञ्च पृथग्घरिम् ॥
तत्प्रसादयुतो जीवोऽमृतत्वं याति नाऽपरः ॥ १९ ॥

आत्मानामिति । अमृतत्वं मोक्षम् ॥ १९ ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेतीति श्रुतिं संगृह्णाति-

मुक्तैर्जुष्टं यदा जीवः स्वस्मादन्यं महेश्वरम् ॥
पश्येत्तदाऽऽप्नुयात्तस्य महिमानम्विमुक्तिगः ॥ २० ॥

मुक्तैरिति । नित्यमुक्तैरमादिभिः साधनेन मुक्तैर्नन्दसुनन्दादिभिर्जीवन्मुक्तैर्ब्रह्मरुद्रादिभिश्च भक्तैर्जुष्टं सेवितं हरिं यदा स्वस्मादन्यतया पश्यति तदा तत्प्रसादेन विमुक्तबन्धनः सन् तस्य तत्स्वामिकं निर्मुक्तत्वलक्षणं महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिं संगृह्णाति—

जीवः पश्यति कर्त्तारं रुक्मवर्णं महेश्वरम् ।
पुण्यपापे तदा हित्वा ऽविद्याख्ये जनवर्जितः ॥ २१ ॥

जीव इति । पुण्यपापाख्यां कर्मरूपाविद्यां हित्वा हरेस्तुल्यतामेतीत्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ २१ ॥

कीटभृङ्गनयेनैति तुल्यतां परमां हरेः ।
तत्प्रसादेन पूर्णत्वानिर्मुक्तत्वादिना वुधः ॥ २२ ॥

यथा कीटो भृङ्गं ध्यात्वा तत्तुल्यतां याति तथा हरिं ध्यात्वा ज्ञात्वा च जीवो निर्मुकत्वपूर्णत्वादिना तत्साम्यं यातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अनन्तगुणविशिष्टं हरिमेष सर्वेश्वर इत्यादिनोक्त्वा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना स एव जिज्ञास्य इत्युक्तं मुक्तप्राप्योऽपि स एव यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्या फ-

लसाधनयोः सारूप्याभिहितत्वादित्यर्थं संगृह्णाति एष इति द्वाभ्याम्

एष सर्वेश्वरो ह्येष भूतानामधिपो हरिः ।
भूतपालो भवेदेष लोकानां धारको विभुः ॥ २३ ॥

श्रुतिरुदाहृता प्राक् ॥ २३ ॥

तमेतं ब्राह्मणा वेत्तुमिच्छेयुर्यजनादिभिः ।
यो जिज्ञास्यः स एव स्याज् ज्ञेयः प्राप्यश्च मुक्तिगैः ॥२४॥

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यो ज्ञेयश्च मुक्तैर्ज्ञेयः प्राप्यश्चेत्यर्थः॥२४॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूताधिवासः साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिं व्याख्याति—

मुख्यत्वादेक इत्युक्तो निर्गुणः प्राकृतोज्झितः ।
जीवं प्रत्यजया गूढो नित्यज्ञानमयो हरिः ॥ २५ ॥

मुख्यत्वादिति । मुख्यत्वादेकः एके मुख्यान्यकेवला इति कोशात्

सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणा--

इति स्मृतेः प्राकृतगुणशून्यत्वान्निर्गुणः अजयाऽविद्यया जीवं प्रति गूढ आवृतः ॥ २५ ॥

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिं संगृह्णाति—

गुहायां निहितं वेद सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ॥
सो ऽश्नुते सर्वकामान्वै ब्रह्मणा सह मुक्तिगः ॥ २६ ॥

गुहायामिति । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन सर्वान्कामानश्नुते ॥ २६ ॥

एतदेव स्पष्टयति--

मुक्तेः काले विधेः प्रोक्तं जीवान्तरविमोक्षणम् ।
ब्रह्मज्ञानफलं सर्वकामप्रायणलक्षणम् ॥ २७ ॥

मुक्तेरिति । सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रस्तरेण सह प्रस्तरकाले अप्रसिद्धकालां शाखां प्रहरतीति विभक्तिव्यत्ययेन सहशब्दस्य कालार्थकत्वं वार्त्तिकादावुक्तमित्यत्रापि तथाऽस्तु ।

तथा च ब्रह्मणा सह ब्रह्मणो मुक्तिकाले सर्वान्कामानवाप्नोति स्वयोग्यतानुसारेण निरतिशयपूर्णतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

रसो वै स रसमेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीत्यादिश्रुतिं संगृह्णाति—

रसो वै स रसं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवत्ययं सुधीः ।
लब्धव्यो भगवान्विष्णुर्लब्धा जीवः प्रकीर्त्तितः ॥ २८ ॥

रस इति । आनन्दीभवत्ययं सुधीः अत्र लब्धृलब्धव्यभावेन जीवेशयोर्भेदः स्पष्टः ॥ २८ ॥

मीमांसन्ते सदोक्थेष्वेतम्बह्वृचास्तथाऽध्वर्यवः ।
अग्नौ हि सामगा दिवि वायावेनं तथा हरिम् ॥ २९ ॥

श्रुत्यानुपूर्वी प्रागुदाहृता बह्वृचा ऋग्वेदिनः अध्वर्यवो यजुर्वेदिनः ॥ २९ ॥

आकाशेऽप्स्वेतमौषध्याश्चन्द्रे वनस्पतौ तथा ।
नक्षत्रेषु तथैतं हि सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३० ॥

ओषध्यामोषधीषु वनस्पतौ वनस्पतिषु एतं व्याप्तम् अतो व्याप्यव्यापकभावेन विश्वपरेशयोर्भेदः स्पष्टः ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेर्बृहद्गुणकत्वरूपब्रह्मत्वेन ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्याशयेनाऽऽह—

सर्वव्यापी हरिश्चिन्त्यस्तथा मोक्षप्रदायकः ।
सत्यत्वमपि विश्वस्य सिद्धं तद्व्यापनात्सदा ॥ ३१ ॥

सर्वव्यापीति । सर्वव्यापकत्वं सर्वनियामकत्वाद्यनन्तगुणवत्त्वं मृषात्वे सर्वज्ञनियम्यत्वासम्भवादिति विश्वस्य सत्यत्वसिद्धिः ॥३१॥

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्यर्थं संगृह्णाति—

न ज्ञातव्यौ मुमुक्षूणां प्राधान्याज्जडजीवकौ ।
ज्ञातव्यो भगवान्विष्णुः प्रसन्नो मोक्षदायकः ॥ ३२ ॥

नेति । यद्यपि देहादितो विविक्तत्वादिना जीवोऽपि ज्ञेयोऽन्य-

था शास्त्रेऽनधिकारः स्यात् नहि देहात्मधीमता किमपि शास्त्रेण कृत्यमस्ति ईश्वरानियम्यत्वादिना प्रधानादिकमपि ज्ञेयमीश्वरत्वधियो नियम्यज्ञानसापेक्षत्वात्तथापि मुमुक्षूणां प्राधान्येन हरिरेव ज्ञेयः यतो ज्ञातः प्रसीदति प्रसन्नश्च मोक्षदो भवति "एवं विज्ञातो भगवान्प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षय" इति स्मृतेः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मान्यजडजीवादेर्मुमुक्षुज्ञेयता न हि ।
ब्रह्माराधनतोऽन्यो हि व्यापारो नोचितस्तथा ॥ ३३ ॥

तमेवैकं जानीथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेति श्रुत्यर्थं संगृह्णाति । ब्रह्मेति । जडादेरज्ञेयत्वं प्राधान्येन ॥ ३३ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिमुदाहरति—

आत्मा श्रोतव्य इत्याद्याः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
श्रोतव्यं मननीयश्च निदिध्यास्यं रमाधवम् ॥ ३४ ॥

आत्मेति । श्रवणादिविषयं रमापतिं वदन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्याद्युपक्रमानुरोधाज्जीव एव श्रवणादिविषयोऽस्त्वित्याशङ्कां निरस्यति—

तदापरोक्ष्यतो मोक्षो न हि जीवापरोक्षतः ।
ब्रह्मविदाप्नुयान्मोक्षमिति प्राह श्रुतिः स्फुटम् ॥ ३५ ॥

तदिति । हि यतस्तस्य हरेरापरोक्ष्यान्मोक्षो न जीवापरोक्ष्यादतः स एव साक्षात्कर्त्तव्यः श्रवणादिविषयश्च न जीवस्तदापरोक्ष्यस्य सदैव सत्त्वात् मोक्षाहेतुत्वाच्च । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मज्ञानादेव हि मोक्ष उक्तः तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यत्र तच्छब्देन सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्यैव परामर्शाच्च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मत्वं त्वीश्वरस्यैव न जीवस्येत्याह—

तदेव परमं ब्रह्म कवीनां संमतं परम् ।
परं ब्रह्म परं धाम वदन्ति मुनयस्तथा ॥ ३६ ॥

तदिति । तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्यादि श्रुतिभिरीशस्यैव

ब्रह्मत्वमवधार्यते ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायण—
मित्यादिस्मृतिभिस्तथा ॥ ३६ ॥

ननु द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादिश्रुत्या जीवस्याऽपि ब्रह्मत्वमुक्तमिति चेत्सत्यमुक्तं परन्तु गौणं तदित्याह—

स्वतन्त्रब्रह्मतेशस्य जीवस्य तदधीनता ।
मुख्यब्रह्मधिया मोक्षो न गौणज्ञानतो भवेत् ॥ ३७ ॥

स्वतन्त्रेति । बृहद्गुणपूर्णत्वरूपा ब्रह्मता परेशस्य मुख्या जीवस्य परेशाधीना गौणी सा मुख्यब्रह्मताज्ञानादेव मोक्षो न तु गौणीज्ञानादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यथार्थज्ञानतो मोक्षो न चाऽयथार्थतः क्वचित् ।
यथार्था भेदधीरेव वस्तूनां हि परस्परम् ॥ ३८ ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर मिति स्मृत्या यथार्थज्ञानस्यैव मोचकत्वमुक्तं तच्चाऽल्पज्ञत्वादिगुणकजीवतद्विरुद्धगुणकेशयोर्भेदं विषयीकुर्वदेव स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जीवेशयोर्भेदे प्रत्यक्षप्रमाणमाह—

जीवेशयोर्भिदैव स्यात्सत्याऽध्यक्षस्य गोचरः ।
नाऽहमीशो न सर्वज्ञो नाऽदुःखाशोकभाक्तथा ॥ ३९ ॥

जीवेशयोरिति । नाऽहमीशो नाऽशोकभागित्यध्यक्षगोचरो भिदैव सत्या ॥ ३९ ॥

ईश्वरजीवयोर्भेदे साक्षी मानं समिष्यते ।
भेदाध्यक्षे हि योग्यत्वं सहकारितयेष्यते ॥ ४० ॥

साक्षाद् द्रष्टा जीवरूपसाक्षी जीवेशभेदे मानम् साक्षिगृहीते सुखःदुखादौ संशयाद्यदर्शनात्स प्रमाणप्रबलः स्वीक्रियते, अभावप्रत्यक्षे सहकारिणीं योग्यानुपलब्धिमाह । भेदेति । प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्याऽधिकरणस्य च योग्यत्वं भेदप्रत्यक्षे सहकारि कारणं

स्वीक्रियते। योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोग्याधिकरणको भेदो योग्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्वीश्वरस्याऽप्रत्यक्षत्वात्कथं तद्भेदः प्रत्यक्षस्तत्राऽऽह—

न प्रतियोगिनस्तत्त्वमन्यथा न भवेत्क्वचित्।
पिशाचादिभिदा या हि लौकिकश्चाक्षुषं नृणाम् ॥ ४१ ॥

नेति। तत्त्वं योग्यत्वम्। अन्यथा प्रतियोग्यत्वस्याऽभावाध्यक्षे हेतुत्वे ॥ ४१ ॥

पिशाचत्वं तु योग्यं स्याज्जातेस्तादृशरूपतः।
पिशाचवद्भिदायाः स्यादन्यथाऽध्यक्षता क्वचित् ॥ ४२ ॥

जातिमात्रस्य योग्यत्वे पिशाचाद्ययोग्यव्यक्तिसम्बन्धान्न गृह्यते सैव चाक्षुषे स्तम्भे वर्तेत तर्हि गृह्येतैव तथाच स्तम्भः पिशाचः स्याच्चेदुपलभ्येतेत्यापत्तिसम्भवात्तद्भेदस्तत्र योग्यः स्तम्भः पिशाचवान् स्यात्तर्ह्युपलभ्येतेत्यापत्त्यसम्भवात्पिशाचवद्भेदो न योग्यः स्तंभस्याऽपिशाचवत्त्वेप्यनुपलम्भोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

ननु पिशाचत्वादेर्योग्यत्वे कदाचित्प्रत्यक्षं स्यात्तत्राऽऽह—

व्यक्त्ययोग्यत्वतो न स्याज्जातेरध्यक्षता क्वचित्।
प्रत्यक्षव्यक्तिवृत्तित्वात्तस्याः प्रत्यक्षमिष्यते ॥ ४३ ॥

व्यक्तीति। पिशाचादिव्यक्तेरयोग्यत्वात्पिशाचत्वादिकं न गृह्यते जातेः प्रत्यक्षादिव्यक्तिवृत्तितया प्रत्यक्षत्वनियमात् ॥ ४३ ॥

दार्ष्टान्तिके सङ्गमयति—

अयोग्यत्वेऽपि हीशस्येश्वरत्वं योग्यमेव हि।
ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वाद्यमीश्वरत्वमुदीरितम् ॥ ४४ ॥

अयोग्यत्वेऽपीति। ईशस्याऽयोग्यत्वेऽपि ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वादिलक्षणमीश्वरत्वं योग्यमेव ज्ञानादीनां स्वीयानां प्रत्यक्षत्वनियमात् ॥ ४४ ॥

अतीन्द्रियं न हि ज्ञानेच्छाकृत्यादि भवेत्क्वचित्।
सर्वज्ञोऽहम्भवेयञ्च जानीयां सर्वमेव हि ॥ ४५ ॥

ज्ञानाद्यतीन्द्रियत्वे मानाभावः मयि सर्वविषयकं ज्ञानादिकं स्यात्तर्हि तथोपलभ्येत न चोपलभ्यते ऽतो न सर्वविषयकज्ञानादिमानहमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु नाऽहं सर्वज्ञ इत्यादिनाऽन्तःकरणाद्यवच्छिन्ने जीवाख्ये मिथ्याभूते चैतन्ये सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्य तादृशस्यैवेश्वरस्य भेदः सिद्ध्यति न तु परमार्थभूते शुद्धे भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह—

अस्वाप्संऽयो ऽहमज्ञोऽहं संसारी दुःखसंयुतः ।
न सर्वज्ञो न वेशश्च निर्दुःखो न हि सर्वथा ॥ ४६ ॥

अस्वाप्समिति । सुषुप्त्यज्ञानदुःखादिभोगसंसाराश्रयो हि शुद्ध एव ॥ ४६ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

संसाराद्याश्रये शुद्धे मोक्षशालिनि चेतने ।
भेदो गृह्यत ईशस्य साक्षिणा सर्वदा स्फुटम् ॥ ४७ ॥

संसारेति ॥ ४७ ॥

ननु जीवेशभेदस्य प्रत्यक्षत्वे तद्बोधकश्रुतीनां वैयर्थ्यं स्यात्तत्राऽऽह—

वर्त्तमानतयाऽध्यक्षभेदं गृह्णाति नाऽन्यदा ।
श्रुतिस्त्रैकालिकम्भेदं ब्रुवती नाऽनुवादिनी ॥ ४८ ॥

वर्त्तमानेति । अध्यक्षं वर्त्तमानतया भेदं गृह्णाति स्तुतिकालसाधारणतया बोधयन्तीति नाऽनुवादिनी ईशप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि जीवप्रतियोगिकेशधर्मिकभेदो न प्रत्यक्ष इति नाऽनुवादिनी श्रुतिः किञ्च प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वेऽस्तु श्रुतिर्नित्यानुवादिनीतस्याऽप्रमाणत्वे तु नाऽनुवादिनी श्रुतिः न ह्यप्रमाणगृहीतग्राहित्वेनाऽनुवादकत्वं सम्भवति ईश्वरभेदस्य प्रत्यक्षत्वेऽपीश्वरस्याऽप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रतिपादकतया वेदान्तानां सार्थक्यम् । श्रवणमनननिदिध्यासनैरीश्वरस्याऽऽपरोक्ष्यं भवतीति शास्त्रं सार्थक्यम् । परोक्षस्याऽपि पङ्जादेः श्रवणमननादिनाऽपरोक्षत्ववत्परोक्षस्याऽपीश्वरस्य श्रवणादिनाऽपरोक्षत्वसम्भवः ॥ ४८ ॥

जीवेशयोरभेदे बाधकमाह—

जीवो यदीश्वराभिन्नो नाऽऽचरेत्स्वाहितं क्व चित् ।
हितानाचरणं नैव सम्भवेत्तस्य कुत्र चित् ॥ ४९ ॥

जीव इति । जीवो यदि स्वन्तत्रेश्वराभिन्नः स्यात्तर्हि स्वाहिताचरणं स्वहितानाचरणं च कदाचिन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननूपाधिभेदेन भिन्नस्य सर्वज्ञत्वादिकमेकस्यैवोपपद्यत इत्यत आह—

वन्ध्यात्वमातृत्वादीनां स्यात्समावेशनं क्व चित् ।
लोके विरोधवार्त्ता हि दत्तजलाञ्जलिर्भवेत् ॥ ५० ॥

बन्ध्यात्वेति । सर्वज्ञत्वादिवदुष्णत्वशीतत्वादिकं सत्यत्वमिथ्यात्वशून्यत्वादिकमप्युपाधिभेदेनैकत्र समाविष्टं स्यात् तथा च ब्रह्मै तत्कालावच्छेदेन सदशून्यं च कालान्तरावच्छेदेनाऽसच्छून्यं च स्यात् ॥ ५० ॥

निर्दोषत्वं ब्रुवतीनां नित्यं वै जगदीश्वरे ।
पीडनं हि श्रुतीनां स्यान्नरकं दोषदर्शिनाम् ॥ ५१ ॥

जीवेशाभेदाङ्गीकारे जगदीश्वरे नित्यं निर्दोषत्वं सर्वदैवाऽस्पृष्टदोषगन्धत्वं ब्रुवतीनां निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतीनां पीडनमप्रामाण्यं स्यात् । जीवाभेदेन भगवत्यज्ञत्वादिदोषदर्शिनां नरकप्राप्तिरेव स्यात् ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमाङ्गति—
मितिस्मृतेः ॥ ५१ ॥

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजन्तीमजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते अजोऽन्यो जहात्येनाम्भुक्तभोगामिति वाक्यं भेदप्रतिपादकमुदाहरति—

जुषमाणोऽनुशेते यामेकोऽजो जीवसंज्ञकः ।
जहाति भुक्तभोगां तामन्योऽजः सदैवेश्वरः ॥ ५२ ॥

जुषमाण इति । भुक्तो भोगो जीवेन यया तामीश्वर :सदैव जहाति सदानावृतपूर्णानन्दत्वात् । जीवपूर्णानन्दत्वस्य संसारदशायामविद्ययावृतत्वेन सम्भवत्यजया प्रकृत्या जीवस्य सुखादिभोगः भेदबोधकमेकान्यादिपदमत्राऽस्ति ॥ ५२ ॥

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षस्परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति वाक्यमुदाहरति—

ईशानीशौ तथा ज्ञाज्ञौ द्वौ सुपर्णाविव द्रुमे ।
सखायौ सर्वदाऽऽसाते यौ चिदानन्दरूपिणौ ॥ ५३ ॥

ईशेति । द्रुमे हृदयाख्ये सदैवाऽऽसाते सखित्वं समानरूपत्वं तत्तु चिदानन्दत्वादिना ॥ ५३ ॥

भोगाभोगौ स्पष्टयति—

तयोरेकः फलं भुङ्क्ते कर्मणां स्वादु सक्तितः ।
नाऽन्योऽनासक्तितो भुङ्क्ते चकास्ति स्वप्रकाशतः ॥ ५४ ॥

तयोरिति । एको जीवः आसक्त्या कर्मणां स्वादु यथास्यात्तथा भुङ्क्ते अन्य ईश्वरो न भुङ्क्ते आसक्तिशून्यत्वात् स्वप्रकाशत्वाच्चकास्ति ॥ ५४ ॥

इन्द्रस्याऽऽत्मा विदितः पञ्चहोता वायोरात्मानङ्कवयो निचिक्युः अन्तरादित्ये मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्माऽन्वविन्ददित्यादिश्रुतिमुदाहरति—

यश्चाऽयं पुरुषे यश्चाऽसावादित्ये स एककः ।
इन्द्रस्याऽऽत्मा तथा वायोरात्माऽऽदित्ये स्थितं हरिम् ॥५५॥

य इति । पुरुषे जीवान्तरेऽन्तर्यामितया वर्त्तते स एवाऽऽदित्ये वर्त्तेत इत्यर्थः । इन्द्रवाय्वादेरात्माऽन्तर्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

देवानां हृदयं ब्रह्मा मनसा ज्ञातवान्प्रभुम् ॥

भेदपरत्वमेतेषामुक्तं सूत्रकृता स्फुटम् ॥ ५६ ॥

देवानां हृदयमन्तर्यामिणम्भेदव्यपदेशाच्चाऽन्य इति सूत्रयता भगवता आसाम्भेदपरत्वमुक्तम् ॥ ५६ ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यमित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणं जीवेशभेद प्रतिपादकमुदाहरति--

तिष्ठत्यात्मनि यस्याऽऽत्मा देह आत्मा न वेद यम् ॥
तिष्ठति यो हि विज्ञाने विज्ञानं यं न वेद ह ॥ ५७ ॥

आत्मविज्ञानपदार्थो जीवो यस्य शरीरं शरीरवन्नियम्यः स जीवो यं न वेदेत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणेन भेदः प्रतिपादितः ॥ ५७ ॥

नन्वत्र भेदबोधकपदं नाऽस्तीत्याशङ्क्यैतद्वाक्यानाञ्जीवेशभेदपरत्वमित्याशयेनाऽऽह--

काण्वा माध्यन्दिनाश्चेत्थमन्तर्याम्यसुधारिणोः ॥
अधीयते भिदां सत्यामित्याह सूत्रकृत्स्वयम् ॥ ५८ ॥

काण्वा इति। शारीरश्चोभयेपि ऽहि भेदेनैनमधीयत इति हि सूत्रम्। उभये काण्वा माध्यन्दिनाश्चैनं शारीरमन्तर्यामिणः सकाशाद्भेदेनैवाऽधीयते पठन्ति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति माध्यन्दिना यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरमिति हि काण्वाः ॥ ५८ ॥

अस्माच्छरीरभेदात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्यस्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इतिश्रुतिमुदाहरति--

अस्माच्छरीरतो जीवो निःसृत्येशप्रसादतः ॥
प्राप्य ज्योतिः परं स्वेन रूपेणाऽऽस्ते सुखाप्लुतः ॥ ५९ ॥

अस्मादिति। अस्मात्प्राकृतात्स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयात्समुत्थाय तद्द्वयं विहाय परं ज्योतिर्हरिं प्रसन्नं लोकविशेषरूपविशेषेण स्थितं प्राप्य स्वेन पूर्णानन्दरूपेणाऽभितोऽशेषेण निष्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥५९॥

स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति श्रुतिमुदाहरति-

स्त्रीभिः ना कामगयानैश्च क्रीडंस्तु रमते सदा
आनन्दोद्रेकतः क्रीडा नाऽप्राप्तसुखलब्धये ॥ ६० ॥

स्त्रीभिरिति ॥ ६० ॥

मोक्षे भेदकमानानां सत्त्वात्सत्या भिदा चिताम् ॥
अवस्थानं स्वरूपेण परमा मुक्तिरुच्यते ॥ ६१ ॥

यद्यपि जक्षन्नित्यादिश्रुतिषु भेदवाचकं पदं नाऽस्ति कथं तत्रभेदसिद्धिस्तथाऽपि भेदकान् धर्मान् बोधयतां वाक्यानां सत्त्वात् भेदसिद्धिः भेदविषयकवद्भेदकाविषयकेनाऽपि मानेन भेदसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

नन्वस्तु लोकविशेषावाप्तिलक्षणावान्तरमुक्तौ भेदः परममुक्तौ तु नाऽस्तीत्यत आह--

स्वस्वरूपेण निष्पत्तिर्मुक्तिर्वेदानुवर्त्तिनाम् ॥
आत्मनाशो हि बौद्धनां नाऽन्या मुक्तिः कथंचन ॥ ६२ ॥

स्वेति । परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इत्यादिनोक्ता परमैव मुक्तिर्हि यतो वैदिकानामस्वाभाविकाविद्यादिसंसर्गं विहाय निजरूपेणाऽवस्थानं परममोक्षः आत्मनाशो बौद्धानां निःशेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकस्वरूपाविर्भावातिरिक्ता मुक्तिर्वैदिकानां सम्मता नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

एतदेव स्पष्टयति--

मुक्ती परापरे न स्तो वैदिकानां मते क्वचित् ॥
वञ्चयन्ति परं केचित् प्रदर्श्य श्रुतिसाक्षिताम् ॥ ६३ ॥

मुक्ती इति । परापरे द्वे मुक्ती वैदिकानां संमते स्तः केचिन्मायिनोऽतत्परस्याऽपि वाक्यस्य तत्परतां प्रदर्श्य मन्दभाग्यान्मनुष्यान्मुक्तिद्वैविध्येन ॥ ६३ ॥

ननु नाना तन्त्रविदःश्रुतिव्याख्यातारस्तेऽपि सन्तीति कथमेव मुच्यते तत्राऽऽह--

सुभगाभिक्षुकन्यायमाश्रित्य दूषयन्ति हि ।

श्रुतिनयं स्वभावश्चाऽऽसुरम्प्राप्ता हरिद्विषः ॥ ६४ ॥

यथा गृहागतो भिक्षुको भिक्षा नाऽस्तीति दास्या प्रत्युक्तः परावृत्त्य चलितः कुताश्चिदागतया गृहस्वामिन्या पुनराकारितः प्रत्याशयाऽऽगतः केयं दुष्टा दासी परतन्त्रा निवारयित्री किन्त्वहं गृहस्वामिनी वदामि भिक्षा नाऽस्तीत्युक्तो भग्नाशो गतस्तथा के बौद्धा वराका वेददूषका इति तान् धिक्कृत्य स्वयं वेदं दूषयति मायीति न्यायार्थः वेददूषणे हरिद्वेषे त्वासुरस्वभाव एव बीजम् ॥ ६४ ॥

प्रलपन्ति यदीशैक्यं जीवे तद्धि वृथाऽऽग्रहात् ।
न स्वभावं विना तत्र किञ्चिन्मानं हि विद्यते ॥ ६५ ॥

यज्जीवेशयोरैक्यं प्रलपन्ति तद्वृथाऽऽग्रहादेव तत्र दुराग्रहे आसुरस्वभावं विनाऽन्यत्किमपि मानं नाऽस्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

व्याख्येयः सूत्रसंघातोऽद्वैतहन्ता कथं परैः ।
यद्युच्येत मृषार्थानि सूत्राणीति गतत्रपैः ॥ ६६ ॥

"नेतराऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "भेदव्यपदेशाच्चाऽन्यः" "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च" "अनुपपत्तेस्तुनशारीरः" "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां नेतरौ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते "पृथगुपदेशादित्यादि" सूत्रसमूहोऽद्वैतदूषको मायावादिभिः कथं व्याख्येयः यदि त्यक्तलज्जैर्मृषाभूतव्यावहारिकभेदपराणि सूत्राणीत्युच्येत तर्हि व्याख्यातेत्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ६६ ॥

व्याख्याता सौगतः किं न स्याद्वेदस्य यथा परः ।
सत्ताभेदोऽस्ति तस्याऽपि वञ्चका येन मायिनः ॥ ६७ ॥

यदि श्रुत्याद्युक्तो मृषाभूतो व्यावहारिकः परमार्थतो भेदो नाऽस्तीति श्रुत्यादिकं व्याख्यायेत मायिभिस्तर्हि सौगतो व्यावहारिक भेदादिपरतया श्रुत्यादिकं व्याख्याय परमार्थतः शून्यमेवेति व्याकुर्वन् वेदव्याख्याता कुतो न स्यात् । बौद्धमतीयं सत्ताद्वैविध्यं हि वक्ष्यते येन सत्ताभेदेन श्रुतिदूषका अपि मायिनः श्रुतिव्याख्यातृत्वं स्वस्य दर्शयन्तो लोकान्वञ्चयन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

असद्वेत्यादिवाक्यानि तत्त्वार्थकानि तस्य हि ।
अवेद्यत्वं समं ब्रह्मशून्ययोरुभयोर्मते ॥ ६८ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति सर्वासत्त्वबोधकवाक्यानि सौगतस्याऽनुकूलानि स्युर्मानावेद्यत्वादिरूपं अज्ञानाद्यविरोधिपारिभाषिक स्वप्रकाशत्वादिकं चोभयोर्मते ब्रह्मशून्ययोस्तुल्यम् । सर्वशब्दावाच्यत्वादिकमपि तुल्यं यद्यत्प्रमाणस्पृष्टं तन्मृषेत्यपि तुल्यम् ॥ ६८ ॥

ननु निरधिष्ठानकभ्रमान्यथानुपपत्त्याऽधिष्ठानतया ब्रह्मणः सत्त्वं भवेत्तत्राऽऽह--

चाक्षुषादिभ्रमे शुद्धं ब्रह्माऽधिष्ठानतामियात् ।
कथं मायिमते नो चेद् दृश्यताऽतथ्यता भवेत् ॥ ६९ ॥

चाक्षुषेति । चक्षुरादिजन्ये शुद्धं निर्विशेषं चक्षुराद्यगम्यं मायभिमतं ब्रह्म कथमधिष्ठानतामियात्प्राप्नुयात् भ्रमाविषयो-भ्रमाधिष्ठानं भवति नो चेत्तस्य चाक्षुषत्वाधिष्ठानत्वाङ्गीकारे दृश्यता अतथ्यता मिथ्यात्वं च स्यात् मिथ्याभूतस्य च तन्मते ज्ञानाधीनत्वात्सुतरामज्ञानादिकं प्रत्यनधिष्ठानत्वम् ॥ ६९ ॥

संवृत्यावृतशून्यस्य जीवभावं तथागतः ।
एकतानेकते तत्र स्वीकरोति हि मायिवत् ॥ ७० ॥

तथागतो बौद्धः शून्यवादी संवृत्याऽविद्यया आवृतस्य शून्यस्य जीवत्वं तत्राऽपि जीवेषु मतभेदेनैकत्वं बहुत्वं च मायिवत्स्वीकरोति तस्य परं सौकर्यं वेदप्रामाण्यानभ्युपगमात् । मायिनां वेदप्रामाण्याभिमानवतां न सौकर्यं जीवबहुत्वस्वर्गनरकबन्धमोक्षगुरुशिष्यनियम्यनियामकादिव्यवस्थां वदन्तीनां श्रुतीनामप्रामाण्यापत्तेः । व्यावहारिकभेदाय व्यवस्थोपपत्तिस्तु सौगतस्याऽपि सम्भवतीति सोऽपि वेदव्याख्याता स्यात् ॥ ७० ॥

भगवता समयपादे ये सांख्यचार्वाककाणादसौगतजैनाद्या निराकृतास्तत्रेश्वरानादर एव निराकरणे वीजं तच्च मायिनो मते स्फुटं तस्य शून्यवादिनिराकरणेनैव निरासात्पृथङ् न निराकृत इत्याशयेनाऽऽह--

यत्समयान्निराचष्ट समयाङ्घ्रौ दयानिधिः ।
वीजं तत्र निरीशत्वं मायिनोऽपि च तत्स्फुटम् ॥ ७१ ॥

समयानिति।समयाङ्घ्रौ समयपादे निराचष्ट निराकृतवान् तत्र निराकरणे यद्वीजं विश्वस्य निरीश्वरत्वं तच्च ब्रह्मविवर्त्ते विश्वं शुक्तौ-रूप्यवदित्यभ्युपगन्तुर्मायिनो ऽन्यापेक्षया स्फुटमस्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु समयपादे मायी न निराकृतस्तत्राऽऽह—

शून्यवादिनिराकृत्या मायाव्यपि निराकृतः ।
क्षुद्रत्वाच्च पृथङ्नैव तमुदाङ्कितवान् प्रभुः ॥ ७२ ॥

शून्येति । शून्यवादि निराकरणेनैव मायावाद्यपि निराकृतः परोच्छिष्टसंग्राहकत्वात् क्षुद्रोऽतो भिन्नतया नोट्टङ्कितः । न च मायावादस्या ऽऽधुनिकत्वमेव पृथगदूषणे वीजम् । प्रतिकलियुगं तत्सम्भवात् । कलीनां वहूनामतीतत्वेनाऽनाधुनिकत्वात् वेदविरुद्धमतान्तराणां न्यूनाधिकभावेन सर्वदा प्रचारो मायावादस्य तु कलावेव।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं वौद्धमुच्यते ।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेति-
पाद्मे देवीं प्रति रुद्रोक्तेः ॥ ७२ ॥

तत्रादौ निरीश्वरसांख्यान्निराकरोति—

प्रवृत्तिर्न स्वतो युक्ता प्रधानस्य जडत्वतः ॥
स्वीकार्यश्चेतनः कर्त्ता कर्म नाऽतो हि सर्जने ॥ ७३ ॥

प्रवृत्तिरिति । जडस्य प्रधानस्य स्वतश्चेतनानाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिर्न युक्ता नहि दृष्टा च अतोऽकामेनापि सांख्येन विश्वसर्जने चेतनः स्वतन्त्रःकर्त्ता स्वीकार्यः ननु दध्यातञ्चनेन यथा दुग्धं दधित्वं याति तूलं पतति तृणादनेन गवां दुग्धं स्रवति जलं स्यन्दते तथा जडस्याऽपि प्रधानस्याऽपि परिणामः स्यादिति चेन्न तत्राऽपीश्वरप्रेरणयैव कार्यसम्भवेन दृष्टान्तासिद्धेः नत्वाक्रियते किञ्चनेति श्रुत्या कार्यमात्रस्येश्वरकर्तृकत्वोक्तेः ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव-

इति स्मृतेश्च ॥ ७३ ॥

नन्वस्तु चेतनोपसर्जनकजडमेव विश्वकर्तृ आत्मोपसर्जन देहस्य पाषाणाहरणादिदर्शनादिति सांख्यैकदर्शिनं निराकरोति—

आत्मोपसर्जनस्याऽपि प्राणस्य न च कर्तृता ॥
चेतनस्यै व मुख्यं हि लोके दृष्टं प्रवर्त्तनम् ॥ ७४ ॥

आत्मेति। पाषाणानयनादावपि चेतनस्यैव प्रधान्यं देहस्तु सहकारिमात्रं योऽहं सुप्तःस्थितः स एवाऽहमिदङ्करोमीति सुषुप्त्याधारस्य चेतनस्यैव हि लोके प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिरनुभवसिद्धा "अस्माच्छरीरभेदात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण" इति वेदेऽपि देहान्निर्गतस्य चेतनस्यैव प्रवृत्त्युक्तेः ॥ ७४ ॥

ननु चेतनोऽकर्त्ता भोक्ता पद्मपत्रवन्निर्लेपश्चेति सांख्याभिमतं मेयान्तरं निराकरोति—

न निर्लेपो न चाऽकर्त्ता सर्वदा चेतनो मतः ॥
विधिनिषेधशास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् तदा भृशम् ॥ ७५ ॥

नेति। अविद्यायुक्तसांसारिककर्तृत्वाभावेऽपि स्वरूपगतं कृतिमत्त्वादिरूपमस्त्येव जक्षन्नित्यादिश्रुतेः अविद्यायुक्तस्य वास्तवं सांसारिककर्तृत्वमप्यस्ति सुषुप्तिमूर्च्छाप्रलयसमाधिषु स्वरूपगतं कृतिमत्त्वमस्त्येव अतो यदि जीवस्य कर्मकर्तृभोक्तृत्वादिकं न स्यात्तदा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिविधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् न हि जडं शास्त्रनियोज्यं स्वर्गमोक्षनरकादिफलभोक्तृ चेति युक्तम् । न च दर्पणगतमालिन्यस्य मुख इव बुद्धिस्थस्य कर्तृत्वस्याऽऽत्मन्यारोप इति वाच्यं यत्र वास्तवकर्तृत्वं तत्रैव भोगापत्तेः चेतनोऽहं करोमीति चेतनत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यप्रतीत्या वास्तवचेतनत्वस्य बुद्धिस्थत्वापत्तेः । मोक्षसाधनश्रवणाद्यनुकूलकृतिमत्या बुद्धेरेव मोक्षापत्तेश्च । नच वास्तवो बन्धो मोक्षश्च नास्त्येव चेतनस्य सदा निर्लिप्तत्वाद् बुद्धेरनित्यायास्तदयोगादिति वाच्यम् ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरेति ।

"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" ॥
तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः ॥
तेऽपि चाऽतितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।
अन्धं तमः प्रविशन्ति ये केचाऽत्महनो जनाः ॥
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमाङ्गति—

मित्यादि श्रुतिस्मृतीनां मोक्षबन्धप्रतिपादिकानां वैयर्थ्यापत्तेः तद्-प्रामाण्यमङ्गीकर्त्ता तु चार्वाकनिरासावसरे निरासिष्यते ॥ ७५ ॥

जीवोऽकर्त्तेत्यत्र चाऽधिकां स्मृतिमुपन्यस्यति—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥ ७६ ॥

यदिति । नह्यत्र जडं सम्बोध्यं मोक्षादिरूपफलभोक्तृ च न वा बुद्धिगतं कर्तृत्वादिकं जीवे मिथ्याभूतमारोपितमीश्वरस्य प्रत्यक्षं सम्भवति येन तदर्पणादिकमुपदिशेत् मायामोहं विना मायिकदर्शनाऽसम्भवात् ॥ ७६ ॥

ईश्वरस्य कर्तृत्वे स्मृतिमाह—

सर्गस्थितिविनाशांस्तु भगवान्मधुसूदनः ॥
तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहतान्विभुः ॥ ७७ ॥

सर्गेति ॥ ७७ ॥

नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वे क्लेशो विकारित्वं कर्मफलभोक्तृत्वं च स्यात्तत्राऽऽह—

क्लेशकर्मविपाकैश्च सदा हीनो जनार्दनः ॥
धर्मिग्राहकमानेन स्वतन्त्रो ऽचिन्त्यशक्तिमान् ॥ ७८ ॥

क्लेशेति । जनार्दनः क्लेशादिनाऽस्पृष्ट एव धर्मिग्राहकमानेन सिद्धः यथा शिलातले सहस्रधा जलसेकेऽपि नाऽङ्कुरोद्भवः स्वरूपायोग्य

त्वात् तथेशस्य कर्तृत्वेऽपि न तत्फलभोक्तृत्वमयोग्यत्वात् ।

न मां कर्माणि लिपन्तीत्यादिस्मृतेः ।

तथा चाऽऽह श्रीपतञ्जलिः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष इति तत्राऽविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः अनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या इदं मदीयमित्यभिमानोऽस्मिता विषयेष्वासक्ती रागः कोपो द्वेषः भयमभिनिवेशः अत एव तन्त्रान्तरे तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति व्यवह्रियन्ते कर्म विधिनिषेधौ आशयो धर्मौ विपाकस्तत्फलं सुखदुःखे तैर्नित्यमस्पृष्टः पुरुष ईश्वर इति सूत्रार्थः । न चेशस्य कर्तृत्वे विकारित्वं स्यात् कार्यानुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वस्य विकारानापादकत्वात् न हि घटादिकं कुर्वति कुलालादौ रूपान्तरापत्तिरूपः कोऽपि विकारो दृश्यते न चेशस्य परिश्रमापत्तिः तदीयविश्वकर्तृत्वस्य लीलारूपत्वात् न हि लीलां कुर्वतः कोऽपि परिश्रमो दृष्टो युक्तो वा अतः प्रकृतिजीवादृष्टादिकं कारकजातं सर्वमीश्वराधीनस्वरूपसत्ताशक्तिकं सद्विश्वजन्मलययुक्तं स्वतन्त्रोऽचिन्त्यानन्तशक्तिस्त्वेक एव हरिरिति सिद्धम् ॥ ७८ ॥

ननु परमाणव एव द्व्यणुकादिक्रमेण जगदारभन्ते जीवादृष्टानीश्वरश्च निमित्तहेतुरिति कणादाक्षपादयोर्मतं स्मृत्या निरस्यति—

प्रकृतिं पुरुषं चाऽपि प्रविश्याऽऽत्मेच्छया हरिः ॥
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ ७९ ॥

प्रकृतिमिति । किञ्च परमाणूनां निरवयवानां संयोगासम्भवेन द्व्यणुकाद्युत्पत्त्यसम्भवात् संयोगस्या ऽव्याप्यवृत्तित्वनियमात् अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णांबह्वीः प्रजाः सृजन्ती"मित्यादि श्रुत्या ।

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते—

त्यादिस्मृत्या चेश्वराधिष्ठितप्रकृतेर्जगत्कारणत्वं बोध्यते तथा कुत्राऽप्यागमे परमाणूनां हि तन्नोच्यते एतेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिभिः कतिपयैः परिमितैर्युक्तः परेशो नानानन्तगुणो न वा ज्ञानानन्दस्वरूपो नित्यसुखरूपो वा जीवोऽपि न ज्ञानानन्दस्वरूपः षोडशषु सप्तसु वा पदार्थेषु विभिन्नतया मुमुक्षुज्ञेयेषु मध्यनिविष्टः परेशस्तद्वदेवेतर-

भिन्नतया ज्ञेयो न तु सर्वनियन्तृत्वाद्यनन्तगुणवत्त्वेनेति निरस्तम् ।

यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ता—ननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धि—

रित्यादिस्मृतेः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि"त्यादिश्रुतेः "तमेव विद्वानमृत इह भवती"त्यादिसावधारणश्रुत्येशज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेश्च ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ।
ओंकारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती—

त्यादिस्मृतिभिरैश्वर्यज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेश्च जीवस्य ज्ञानानन्दरूपत्वं सौषुप्तिकानुभवेन हि सिद्धं न हि सुषुप्तौ जन्यं ज्ञानं सुखं चाऽस्ति न वा सुखोत्थितस्य सुखमस्वाप्समिति सुखपरामर्शः सुषुप्तौ सुखानुभवं विनोपपद्यते। अतोऽन्यसाधारणतया ज्ञेयं परिमितगुणमजागलस्तनतुल्यमीश्वरमङ्गीकुर्वन्तोऽर्थतस्तमनाद्रियमाणा निरीश्वरा एव काणादादय उपेक्ष्याः योगिनः चित्तैकाग्रार्थमङ्गीकुर्वन्तोऽर्थतो निरीश्वरा एव न च भगवता समयपादे जैमिनीया न कुतो निराकृताः तेषामन्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्ममात्रनिरूपणं कुर्वतामीश्वरे ऽनादराभावात् न हि कुत्रापि तैरीश्वरो निराकृतः मीमांसका निरीश्वरा इत्याधुनिकप्रवादस्तु भ्रान्तिमूलक एव तदीयसूत्रेषु तथोक्तेरभावात् । न च तेषामीश्वरादरे मानाभावः भगवताऽनिराकरणेन तदनुमेयत्वात्॥७९॥

शैवशाक्तादिमार्गोऽपि मुमुक्षोर्निषिद्ध इत्यर्थकभारतमुदाहरति—

नाऽन्यदेवं नमस्कुर्यान्नाऽन्यदेवं निरीक्षयेत् ॥
चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दन ॥ ८० ॥

नान्यदेवमिति । स्वातन्त्र्येणैवाऽन्यदेवनमस्कारादिकं निषिद्धं हरिपरिकरत्वेन तु देवान्तरं नमस्कार्यमेव ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त—
इति सावधारणस्मृत्या देवान्तरप्रपत्तेर्निरासात् ॥
यो यो यां यां तनूं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ।

अन्तवत्तु फलं तेषां तद् भवत्यल्पमेधसामिति—
देवान्तरोपासनजन्यफलस्य नश्वरत्वं तेषां चाल्पमेधस्त्वोक्त्या देवान्तरस्य मुमुक्ष्वनुपास्यत्वं स्पष्टम् ॥ ८० ॥
तेषामल्पमेधस्त्वं स्मृत्यन्तरेण स्फुटयति—

वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ॥
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः ॥ ८१ ॥

वासुदेवमिति । यथा तृषितस्य गङ्गातीरेकूपखननमनुचितं तथा मुमुक्षोर्हरिं विहायाऽन्यदेवभजनमनुचितमिति भावः ॥ ८१ ॥
मोक्षधर्मवाक्यमुदाहरति—

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चाऽन्या देवताः स्मृताः ॥
प्रतिबुद्धा नसेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् ॥ ८२ ॥

ब्रह्माणमिति । यद्यस्मात्प्रतिबुद्धा ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनो मामेवैष्यन्ति मुक्तौ प्राप्नुवन्त्यतस्ते ब्रह्मादीन्न सेवन्ते न सेवेरन् सेवायास्तज्जन्यज्ञानस्य तज्जन्यप्राप्तेश्च समानविषयकत्वात्
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति—
स्मृतेश्च ॥ ८२ ॥
ये साक्षादर्थतो वा निरीश्वरवादिनो वैदिकंमन्यास्ते निरस्ताः पाषण्डिषु निरसनीयेष्वतिदुष्टं चार्वाकमादौ महामल्लभङ्गन्यायेन निरस्यति—

अदृष्टं निह्नुवानो यो देहात्मत्वं समाश्रितः ॥
सर्वव्यवस्थितेः स्याद्धि विच्छेदो हेत्वभावतः ॥ ८३ ॥

अदृष्टमिति।अदृष्टं धर्माधर्मादिकं निह्नुवानोऽपलपन् देहस्यैवाऽऽत्मत्वमङ्गीकुर्वन्यो लोकान्प्रतारयति तस्य मते सुखदुःखादियुक्तविविधविचित्रप्राणिसृष्टिव्यवस्थोच्छेदः स्यादित्यर्थः देहस्य परिणामिनःकालभेदेन भिन्नत्वाद्योऽहं बाल्ये पितृनन्वभवं स एवाऽहं वार्द्धक्ये पितृननुभवामीति प्रत्यभिज्ञा योऽहं स्वप्नव्याघ्रदेहः स एवाऽहमिदानीमनुष्यदेह इत्यननुगतदेहेष्वनुगतानुभवश्च विरुध्येत। ननु स्वभावादेव विविधविषमसृष्ट्युपपत्तिरिति चेन्न स्वभावो ह्यदृष्टं दृष्टं वाऽऽद्ये-

सिद्धं नःसमीहितं पुण्यपापेश्वरान्यतमेनैवाऽदृष्टेन वैचित्र्योपपत्त्या-त्वन्मतभङ्गोपपत्तेः द्वितीये तत्तद्वस्तुस्वरूपं ततो भिन्नं वा नाऽऽद्यः निर्निमित्तककार्योत्पत्त्यापत्तेरनुद्धारात् न द्वितीयः दृष्टस्य नियामकान्तराकाङ्क्षाया आवश्यकत्वात् एकस्मादेव दृष्टवस्तुनोमात्रादेर्नृपभिक्षुकयोरुत्पत्तिदर्शनाच्च। न च कार्यगतस्वभावो नियामक आत्माश्रयापत्तेः ॥ ८३ ॥

नन्वर्थकामावेव पुरुषार्थौ परलोकादिकं नाऽस्त्येवेति निःशङ्कं विषयं भुञ्जानः पुमानतिरातिमान् न हि धर्माधर्मतो भीतस्य पुंसः कामो रतिकरो भवत्यतो लोकान्सुखं प्रापयन्नेतादृशमार्गोपदेष्टाऽत्यन्ताप्तो भवतीत्यत आह—

हन्युः शिष्या गुरुङ्कामात्तद्भार्याग्रहणेच्छया।
निर्मर्यादञ्जगन्नश्येत्कामार्थैकपरैर्नृपैः ॥ ८४ ॥

हन्युरिति। यदि पुण्यपापस्वर्गनरकादिकं नाऽस्ति तदा शिष्याः कामातुराः सन्तो निःशङ्कं गुरुं हन्युस्तं हत्वा च तद्भार्यां गृह्णीयुर्नृपैर्बलवद्भिर्निर्मर्यादं निःशङ्कं परधनदारादिकमपहरद्भिर्जगन्नश्येत् खगमृगवानरादीनामिव परस्परभयसंत्रस्तानां पुंसां सुखलेशोऽपि न स्यात् ॥ ८४ ॥

ननु शब्देन नरकादिदुःखं श्रुत्वा लोका अतिभीता भवन्तीति लोकसुखाय प्रत्यक्षान्यस्य शब्दादेः प्रमाणत्वं नाऽङ्गीकार्यं तत्राऽऽह—

प्रत्यक्षमेव यद्येकं प्रमाणं नाऽपरं तव।
प्रवर्त्तेत कथं धूमं दृष्ट्वाऽग्न्यर्थी हि पर्वते ॥ ८५ ॥

प्रत्यक्षमिति। अपरमनुमानादिकं यदि तव मते प्रमाणं न स्यात् धूमं दृष्ट्वाऽग्न्यर्थी पुमान् पर्वतादौ कथं प्रवर्त्तेत न च सम्भावनयैव प्रवृत्तिः उत्कटकोटिकसंशयरूपायाः संभावनाया वह्न्यायाससाध्यनिष्कम्पप्रवृत्तिजनकत्वाऽसम्भवात्संभावनायास्तादृशप्रवृत्त्यादिजनकत्वे प्रमाणत्वापत्तेश्च शिष्यसंशयविपर्ययादेर्गुरोरप्रत्यक्षत्वेनोपदेशानुपपत्तेश्च। किञ्चाऽप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यमबोधकत्वं तदभाववति तद्बोधकत्वं वा ऽऽद्ये शिष्यबोधनाय तव शब्दप्रयोगानुपपत्तिः द्वितीये नाऽप्रत्यक्षं प्रमाणमितित्वदीयवाक्यस्या ऽप्रामाण्यमावश्यकं तच्चाऽप्रामाण्यवत्य

प्रामाण्यप्रकारकत्वादिरूपमनुमानादेः प्रामाण्ये सत्येवोपपद्यते । त्वदीयवाक्यस्याऽप्रामाण्यवत्यप्रमाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्ये हीदं वाक्यमेव प्रत्यक्षभिन्नं प्रमाणमित्युभयथा प्रत्यक्षाभिन्नस्या ऽप्रामाण्यं व्याहतम् । किञ्चाऽतीन्द्रियसंस्कारानङ्गीकारे बाल्यानुभूतस्य वस्तुनो वार्द्धक्ये स्मरणानुपपत्तिः तदङ्गीकारे परिणामभेदभिन्नदेहातिरिक्तः संस्काराश्रयतयाऽऽत्मा सिद्ध्येदेव ॥ ८५ ॥

नन्वस्तु देहभिन्नस्तत्तुल्यपरिमाण इति जैनमतं निरस्यति —

देहमानमितस्य स्याम्न्यूनाधिकतया स्थितिः ।
मानभेदाद्विकारित्वं देहात्मत्वं समापतेत् ॥ ८६ ॥

देहेति । देहपरिमाणतुल्यश्चेदात्मा तर्हि पिपीलिकादेहस्थितस्य हस्तिदेहं प्राप्तस्य न्यूनतया हस्तिदेहस्थस्य पिपीलिकादेहं प्राप्तावाधिक्येन चाऽवस्थानं स्यात् ननु यं देहं प्राप्नोति तत्परिमाणको भवतीति चेत् परिमाणभेदेन विकारित्वं स्यात्तथा च देहात्मत्वमतमेव पर्यवसन्नं स्पष्टं मनुष्यमत्स्यहस्तिसर्पवृक्षादिदेहानां परिमाणाधीनत्वेन मोक्षेऽपि देहावस्थितिः स्यादात्मा वा परिमाणहीनः स्यात् न हि भौतिको देहो मोक्षे भवति संसाराविशेषापत्तेः न वा परिमाणहीनस्याऽऽत्मरूपद्रव्यस्य स्थितिर्युक्ता ॥ ८६ ॥

द्विविधं विश्वं जीवाजीवात्मकं निरीश्वरं तच्च षड्द्रव्यात्मकं जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशानि द्रव्याणि तत्र जीवास्त्रिविधाः बद्धायोगसिद्धा मुक्ताश्चेति धर्मो गतिर्जगद्व्याप्यम् अधर्मः स्थितिहेतुर्व्यापक एव पुद्गलो रूपरसगन्धस्पर्शवद् द्रव्यं तत् द्विविधं परमाणुरूपं संघातरूपं च कालो भूतभविष्यादितिव्यवहारहेतुरणुरूपः आकाश एकोऽनन्तप्रदेशश्च स द्विविधो लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति अत्र मोक्षोपयोगिनः सप्त पदार्थाः जीवाजीवाश्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः अजीवो भोग्यवस्तु आश्रवं सद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकं निर्जरो मोक्षसाधनं तपः संवर इन्द्रियनिरोधः मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चरित्राख्यरत्नत्रयात्मको मोक्षहेतुरित्येतद्द्विस्वं सप्तभङ्गि सदित्येकः प्रकारः असदिति द्वितीयः सदसदात्मकस्तृतीयः सदसद्विलक्षणश्चतुर्थः सत्त्वे सति तद्विलक्षणमिति पञ्चमः असत्त्वे सति

तद्विलक्षणमिति षष्ठः सदसदात्मकं सदसद्विलक्षणं चेति सप्तमः एवं भिन्नत्वनित्यत्वादिषु सप्त प्रकारा ऊह्या अतः कार्यकारणनियमासम्भवादितिविश्वहेतुतया नेश्वरसिद्धिरिति जैना वदन्ति तत्र जीवात्मकत्वादिप्रक्रियायाः काकदन्तपरीक्षातुल्यताप्रदर्शनाय वर्णनं सप्तभङ्ग्येव सेश्वरमतविरोधीति तन्निराकरोति—

तिष्ठेयुः कथमेकत्र प्रकारा एकदैव हि ।
विरुद्धा न कुतस्ते स्युर्नियामकस्य वर्जनात् ॥ ८७ ॥

तिष्ठेयुरिति । एकस्मिन्नेककालावच्छेदेन परस्परं विरुद्धाः प्रकाराः कथं तिष्ठेयुः अन्यथा सप्तैव कुतः सप्तप्रकारवत्त्वे सति तद्भिन्नमित्याद्या अन्येऽपि प्रकाराः कुतो न स्युः सप्तैव प्रकारा इत्यत्र मानाभावात् वस्तूनामेकैकाकारनियमदर्शनेन सप्तप्रकारबाधाश्च न चैकैकप्रकारदर्शनं भ्रमः बाधाभावात् न च विश्वसत्त्वाङ्गीकारे सद्वाद्युक्तदोषो ऽसत्त्वाङ्गीकारे ऽसद्वाद्युक्तदोष इत्यनियम इति वाच्यम् । तव सदसदात्मकत्वाद्यङ्गीकारे सद्वाद्यसद्वाद्युक्तदोषाणां समुच्चितानामापत्तेः किञ्च यदि प्रमाणविरुद्धमपि सप्तप्रकारत्वं स्वीक्रियते तदा भूतमात्र हिंसाया धर्मत्वमहिंसाया अधर्मत्वं शशस्य शृङ्गित्वं गोरशृङ्गित्वं मातुर्वन्ध्यात्वं भगिनीपुत्र्यादेश्च भार्यात्वं गोमांसभक्षणादेर्धर्मत्वं तद्वर्जनादेरधर्मत्वं जिनाभ्युपगतस्याऽप्रामाण्यं वेदस्य प्रामाण्यं मुक्तस्याऽपि बद्धत्वं बद्धस्याऽपि मुक्तत्वं सिद्धस्याऽपि रागित्वं रागिणोऽपि सिद्धत्वमित्यादिकमपि प्रमाणविरुद्धं कुतो नाऽङ्गीक्रियते किञ्च क्षुधितस्याऽन्नभोजने तृषार्त्तस्य जलपाने नियमेन प्रवृत्तिर्न स्यात् क्षुन्निवर्त्तकतावच्छेदकतृप्तिजनकतावच्छेदकादेरेकान्तधर्मस्या ऽनङ्गीकारादित्युपेक्ष्यो प्रामाणिकविरुद्धभाषी जैनः तथा जगति सदसद्भेदः औपनिषदं ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यं विश्वं सदसद्भिन्नमित्यादिकं व्याहतं वदन्माध्यम्युपेक्ष्यः ॥ ८७ ॥

ननु परमाणुपुञ्जात्मकं घटपटादिविश्वम् कालतः क्षणिकं देशतः परमाणुस्वरूपं वस्तुतत्त्वं न च स्थूलं वस्त्वस्ति संस्काररूपविज्ञानसंज्ञानसंज्ञादुःखानीति पञ्च स्कन्धाःतदात्मकं विश्वं सन्तानतो नित्यं समनन्तरं प्रत्ययः संस्कारस्कन्धः रूपरसगन्धस्पर्शात्मकाः परमाणवो रूपस्कन्धा निर्विकल्पकं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः सविक-

लपकं ज्ञानं संज्ञास्कन्धः वेदनापरपर्यायो दुःखस्कन्धः दुःखाभाव एव सुखं सामान्याभाव एवाऽऽकाशः रूपादय एव पृथिव्याद्याः संख्याद्या- गुणा न सन्त्येव पृथगनुपलम्भात् देशान्तरोत्पाद एककर्मा क्षणिक- स्य वास्तवकर्मायोगात् संनिकृष्टोत्पत्तिरेव संयोगव्यवहारगोचरः अतद्व्यावृत्तिरेवाऽनुगतधीर्गोत्वादिः सन्तन्यमानं ज्ञानमेवाऽऽत्मा तस्य विषयोपप्लवः संसारः निर्विषयतया ऽवस्थानं मोक्षः कालादिकं नि- मित्तमतीन्द्रियपरमाणुभ्यः सेन्द्रियः समुदायो घटादिर्जायते किं तत्रेश्वरेणेति वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतं तत्राऽवान्तरभेदमुपेक्ष्य दूष- यति—

स एवाऽयं घटो ह्येकः स्थूलोऽयं दृष्टवानहम् ।
इति शोधितमानेन सुगतस्य मतं हतम् ॥ ८८ ॥

स इति । स एवाऽयमिति प्रत्यभिज्ञया क्षणिकत्वनिरासः एकः स्थूल इत्यनेन परमाणुसमुदायो घटादिरिति निरासः शोधितेन परीक्षितेन मानेन प्रत्यक्षेण प्रमाणापलापे तु त्वदीया प्रक्रियाऽपि न सिद्ध्येत् किञ्च समुदायो ह्येकहेतुकोऽनेकहेतुको वा नाऽऽद्यः एकस्य समुदायहेतुतायाः क्वाऽप्यदर्शनात् असम्भवाच्च द्वितीये विरलाना- मारम्भकत्वे समुदायस्य सदातनत्वापत्तेः सार्वत्रिकत्वापत्तेश्च आरम्भकाणां विरलाणूनां सदा सर्वत्र सत्त्वात् मिलितानां तु ना- रम्भकत्वं क्षणिकानामणूनामेकक्षणोत्पन्नानां द्वितीयक्षणेन मेलना सम्भवात् पार्थिवाणुभ्यः पार्थिवः समुदाय इति नियमो नोपपद्यते निरन्वयोत्पादविनाशाङ्गीकर्तृमते इदमस्य कारणमिदं नेत्यसम्भ- वात् न हि कपालादौ घटादेरिव परमाणुसमुदायस्य पूर्वस्थितपर- माणुषूत्पादविनाशौ क्षणिकमते स्तः किञ्च क्षणिकत्वं क्षणः सम्बन्ध- श्चेदिष्टापत्तिः स्थायिनोऽपि क्षणसम्बन्धसत्त्वात् क्षणमात्र एवोत्पा- दनाशवत्त्वं तु घटपटादिवस्तुनः प्रमाणबाधितं क्षणान्तरासम्ब- न्धित्वं च प्रत्यभिज्ञया बाधितम् न च प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः बाधाभा- वात् विश्वस्य दृष्टिसृष्टिं स्वीकुर्वाणोऽर्थतः क्षणिकत्वमङ्गीकुर्वाणो- माध्यपि निरस्तः सुखस्य न दुःखाभावरूपत्वम् दुःखाभावस्य सु- खहीने घटादावपि सत्त्वात् विनिगमनाभावेन सुखस्य दुःखाभावरू- पतापत्तेः आकाशस्य निष्प्रतियोगिकतयोपलम्भादभावरूपत्वास-

म्भवात् गुणानां रूपादीनां पृथिव्यादिभ्यो भेदस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अगवादेरनुपस्थितावपि गोत्वादेर्दर्शनाद्भावरूपमनुगतं गोत्वादिकम् नहीतरोपस्थितिं विनेतरव्यावृत्तिधीः सम्भवति। यस्तु सौत्रान्तिकोऽनुमेयमेव घटादिकं न प्रत्यक्षमिति स तु प्रत्यक्षेण जानामीति प्रतीत्यैव निरस्तः ॥ ८८ ॥

ननु स्यादीश्वरो जगत्कर्त्ता यदि ज्ञानभिन्नं जगत्स्यात्तदेव नाऽस्ति घटपटादीनां ज्ञानाकारत्वादिति योगाचारमतं दृष्टिसृष्टिं स्वीकुर्वता मायावादिनाऽपि स्वीकृतं निरस्यति—

घटस्य धीर्घटो नो धीरिति भेदमतिः स्फुटा।
नाऽस्ति ज्ञानं घटो हीत्यभेदधीः कस्य चित् क चित् ॥८९॥

घटस्य ज्ञानं घटो न ज्ञानमिति ज्ञानघटयोर्भेदधीः स्फुटा घटो ज्ञानमित्यभेदधीस्तु कस्य चित्क चिदपि नाऽस्ति न च ज्ञानभिन्नस्य घटादेः कथं प्रकाशः ज्ञानभिन्नस्याऽपि ज्ञाने प्रकाशे ह्येकस्मिन्सर्वस्य प्रकाशापत्तिरिति वाच्यम् ज्ञानभिन्नेषु घटादिषु यत्र विषयताख्यसम्बन्धस्तस्यैव नाऽन्यस्येति व्यवस्थोपपत्तेः नीलपीतादिविषयकसमूहालम्बनस्य विरुद्धनानानीलाद्याकारासम्भवाच्च ॥ ८९ ॥

ननु शून्यमेवाऽविद्यापरपर्यायसंवृत्यवच्छिन्नं विविधविचित्रजगदाकारेण विवर्त्तते शून्यमेव मनोवचनागोचरोऽद्वितीयं परमं तत्त्वं पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि व्यावहारिकापरपर्यायसांवृतसत्त्वेनैव जगति सद्बुद्धिरर्थक्रियाहानोपादानादयश्च भवन्ति तच्च निर्लेपं निर्विशेषं शून्यमस्तीति भावनापरिपाके शून्यापत्तिरिति मायिनाऽप्यङ्गीकृतं माध्यमिकमतं निरस्यति—

शून्यं केन प्रमाणेन सिद्धं ते निर्विशेषकम्।
स्वतः सिद्धौ खपुष्पादेः सिद्धिः केन निवार्यताम् ॥ ९० ॥

त्वदभिमतं शून्यं केन प्रमाणेन सिद्धं न तावत्प्रत्यक्षेण तेन वस्तूनां सत्यत्वेनैव ग्रहणात् नाऽप्यनुमानेन तस्य सविकल्पकज्ञानजनकत्वानियमेन निर्विकल्पकधीजनकत्वासम्भवात्। सविकल्पधियस्तु त्वदभिमतनिर्विशेषशून्यविरोध्यर्थावगाहित्वनियमात्। ननु स्वत एव सिद्धं तदिति चेत् किं

प्रमाणं विनैव सिद्धं स्वविषयकत्वेन वाऽऽद्ये खपुष्पशशशृङ्गादीनामपि सिद्ध्यापत्त्याऽद्वैतशून्यमतहानिः द्वितीये विषयित्वविषयत्वादिना सविशेषापत्तिः । किञ्च यद्यसतः शून्यात्परमार्थसदितिकृतनामकात् कार्योत्पत्तिः स्यात् तदा मधुरादिव सप्तमरसाज्जनस्य पीनता स्यात् गोः शृङ्गमिव शशशृङ्गमपि जनस्य घातकं स्यात्। किञ्च देशकालवयोवस्थानियमः कार्योत्पत्तावस्ति न वाऽऽद्ये-देशकालादिनियमस्य सत्त्वघटितत्वे सत एव हेतुत्वसिद्धिः द्वितीये कृष्णभूमावेव गोधूमा भवन्ति नोषरभूमौ वसन्ते किंशुकाः पुष्पिताः न वर्षासु त्रिहायन्येव गौर्गर्भं धत्ते न त्वन्या सतुषा एव व्रीहयोऽङ्कुरान् जनयन्ति नाऽन्यथेति नियमोऽनुभवसिद्धो विरुद्ध्येत शून्यस्य सर्वत्रा ऽविशिष्टत्वात् ननु यदि कार्यस्य तदुत्पत्तेश्च सत्त्वं स्यात्तदा-सप्तमरसादितः कार्योपादनं सम्भवेत् मन्यते सप्तमरसतत्कार्ययोः षड्रसतत्कार्याणामप्यसत्त्वेन तद्दृष्टान्तेना ऽऽपादनासम्भवादिति चेन्न पुष्टिकामस्य त्वादृशस्य सप्तमरस इव षड्रसेष्वपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः किञ्च जागरस्वाप्नयोः शुक्तिरूप्याद्योश्च मिथ्यात्वाविशेषे जागरज्ञानेन स्वाप्नबाधः शुक्त्यादिज्ञानेन रूप्यादिबाध इति व्यवस्थानुपपत्तिः स्यात् ॥ ९० ॥

ननु माऽस्तु सौगतरीत्या जगतो मिथ्यात्वं निर्विशेषशून्यादिसिद्धिश्च किन्तु मायिरीत्या जीवेशाभेदश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या विश्वस्य मिथ्यात्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्कामपाकर्त्तुं परेऽव्यये सर्वं एकीभवन्तीत्यादि श्रुतिं व्याख्याति—

एकीभवन्ति सर्वे हि परेऽव्यये नृपा यथा ।
एकीभूयाऽर्जुनं शत्रुं शरैर्ववृषुराहवे ॥ ९१ ॥

एकीति । यथा नृपा विरुद्धमतिहानेनैकमत्येनैकीभवन्तीति व्यवह्रियते तथा मुक्ता एकमत्या तथा व्यवह्रियन्त इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

एकीभवन्ति गावो हि गोष्ठे सायं यथा सदा ।
कीटभृङ्गयोरैक्यं तथेशजीवयोर्मतम् ॥ ९२ ॥

यथा गवां स्थानैक्यव्यपदेशस्तथेशजीवयोः यथा च कीटस्य भृङ्गभावस्तथा जीवस्याऽपि पूर्णत्वरूपो ब्रह्मभावः प्रागविद्यावृतो ब्र-

ह्मापरोक्ष्येणाऽविद्यानिवृत्तावाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तदेव स्पष्टयति—

संमत्यादेशतो लोके सादृश्येनाऽपि चैकता ।
अन्यथा सप्तमी व्यर्था च्विप्रत्ययो निरर्थकः ॥ ९३ ॥

संमत्येति । जीवेशयोरभेदे आधारतादिबोधिका सप्तमी व्यर्था अभूतभवनार्थकच्विप्रत्ययोऽपि व्यर्थः नहि तन्मते ब्रह्मभिन्नः प्रागसन् जीवब्रह्माभेदो ज्ञानेन जायते ॥ ९३ ॥

तदात्मानमेवाऽवेद् ब्रह्माऽहमस्मीति श्रुतिं व्याख्याति—

आविर्भूतप्रभं जीवं नैश्वरैक्यं कथञ्चन ।
ब्रह्माऽस्मीति श्रुतिर्ब्रूते परेशानुग्रहात्स्फुटम् ॥ ९४ ॥

आविरिति । शुद्धस्वरूपं जीवं आविर्भूता प्रभा पूर्णानन्दादिरूपः प्रभावो यस्य तम् । नतु जीवस्येशेनैक्यं "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति" भेदवाक्यविरोधः स्यात् ॥ ९४ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिं संगृह्णाति—

ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदित्याद्या वदन्ति हि ।
जीवस्य ब्रह्मतां सत्यां पूर्णसद्गुणलक्षणाम् ॥ ९५ ॥

ब्रह्मेति । गुणपूर्त्तिरेव ब्रह्मशब्दार्थः ॥ ९५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

बृहत्वं ब्रह्मशब्दार्थो जीवस्याऽस्ति स्वयोग्यतः ।
द्वे ब्रह्मणी हि वेद्ये स्त इति जीवे प्रयोगतः ॥ ९६ ॥

बृहत्वमिति । स्वयोग्यतानुसारेण गुणपूर्त्तिलक्षणो ब्रह्मशब्दार्थो जीवस्याऽस्ति द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति प्रयोगो जीवेऽप्यास्ति॥९६॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यमिति श्रुतिं संगृह्णाति—

स्यन्दमाना यथा नद्यः समुद्रे प्रविशन्ति हि ।
तथा जीवाः प्रविष्टाः स्युर्विमुक्तौ जगदीश्वरे ॥ ९७ ॥

स्यन्दमाना इति ॥ ९७ ॥

प्राकृतं नामरूपादि हित्वोपैति परात्परम् ।
दिव्यं वै पुरुषं विष्णुं तत्प्रसादोनबन्धनः ॥ ९८ ॥

आविर्भूतपूर्णानन्दः सन्प्राकृतनामादिकं हित्वा पुरुषं सर्वान्तर्यामिणं विष्णुमुपैति तस्य विष्णोः प्रसादेनोनं नष्टमविद्याख्यं बन्धनं यस्य सः ॥ ९८ ॥

तिलेषु निक्षिप्ततिलानां पृथगनुपलब्धावपि न स्वरूपैक्यमित्याह—

जलानामेकता नाऽस्ति संश्लिष्टानां परस्परम् ।
निक्षिप्तानां तिलादीनां राशौ न ह्येकता क्व चित् ॥ ९९ ॥

जलानामिति । यथा तिलराशौ निक्षिप्तानां देवदत्ततिलानां पृथगनुपलब्धावपि न स्वरूपैक्यं तथा नदीनां न समुद्रजलैक्यम् ॥९९॥

जलानामैक्यबाधकमाह—

परिमाणविवृद्धिर्न स्यात्तथा क्षीरनीरयोः ।
यत्नाद्विवेचनं न स्यादेकतां गतयोः क्व चित् ॥ १०० ॥

परिमाणेति। क्वचिन्मिलितयोः क्षीरनीरयोर्विवेचनं न स्यात्१००

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यबोधितो जीवेशाभेदः कथमपलप्यत इति चेन्न सर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्मवतोर्दहनतुहिनवदभेदासम्भवात् न च सर्वज्ञत्वादिधर्मं विहायोभयानुगतचिन्मात्रे पदद्वये लक्षणेति वाच्यम् । पदद्वयलक्षणापेक्षया पदैकदेशविभक्तिमात्रलक्षणाया लघीयस्त्वादित्याह—

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु युक्ता पदैकदेशतः ।
त्वदीयसर्ववाक्यीयलक्षणाऽपेक्षया चिति ॥ १०१ ॥

तत्त्वमिति । त्वदीया समस्ते वाक्ये विभक्तिविशिष्टप्रातिपदिके वा तामपेक्ष्याऽस्मदीयविभक्तिमात्रलक्षणा लघीयसी । तथा च तेन त्वं तस्मात्त्वं तस्य त्वं तस्मिंस्त्वमित्यर्थः न च सुब्विभक्तौ न लक्षणा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेदित्यत्र प्रयाजशेषं हविःष्वभिघारयेदित्यादौ सुब्विभक्तिलक्षणायाः स्वीकृतत्वेनोक्तप्रवादस्याऽऽप्रमाणिकत्वात् ॥ १०१ ॥

लक्षणाऽपि तदीया व्यर्थेत्याह—

चितोऽवान्तरवाक्येन सत्यज्ञानादिकेन ते
ज्ञातत्वाल्लक्षणा व्यर्थाऽ ज्ञातार्थस्य विवर्जनात् ॥ १०२ ॥

चित इति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योऽयं विज्ञान घन इत्याद्यैरवान्तरवाक्यतया त्वयाऽङ्गीकृतैर्लक्षणयाऽखण्डचिन्मात्रब्रह्मस्वरूपस्य ज्ञातत्वादज्ञातार्थाभावात्तत्वमस्यादिवाक्ये लक्षणा तव मते व्यर्था १०२

किञ्च तत्पदेन त्वमितिपदेन वा लक्षणया ऽखण्डचिन्मात्रबोधसम्भवेन पदान्तरं व्यर्थमित्याह—

तदा चैकपदेनैव ऽखण्डब्रह्माऽवबोधनात् ।
स्यात्पदान्तरवैयर्थ्यं निमित्तान्तरशून्यतः ॥ १०३ ॥

तदिति । एकपदबोधितब्रह्मस्वरूपभिन्नस्वभावस्या ऽभावस्य वा धर्मस्य पदान्तरप्रवृत्तिनिमित्तस्य त्वन्मतेऽभावेन पदान्तरं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपमात्रमवान्तरवाक्येन तदादिना च बोधितं न तु जीवेशयोरैक्यम् ऐक्यज्ञानमेव भेदभ्रमविरोधित्वादपेक्षितं तच्च नैकेन पदेन सम्भवतीति सार्थकं पदान्तरमित्यत आह—

ऐक्यादेर्ब्रह्माभिन्नस्य भाने सखण्डता भवेत् ।
वाक्यार्थस्य सदा द्वैतसिद्धिस्तेनैव सम्भवेत् ॥ १०४ ॥

ऐक्यादेरिति। ब्रह्माभिन्नस्यैक्यादेर्वाक्यजन्यबोधे भाने वाक्यार्थस्य सखण्डता भवेत् वाक्यं सखण्डार्थकं स्यात् तच्च तवाऽनिष्टम् अपर्यायत्वे सति संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वमेव प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वाक्यस्याऽखण्डार्थकत्वं त्वदभिमतं ब्रह्मस्वरूपाभिन्नस्य बोधने तद्भज्येतेत्यर्थः तेनैवैक्यादिना सदा द्वैतसिद्धिर्भवेत् ॥ १०४ ॥

ननु मिथ्याभूतमेवैक्यमिति न द्वैतसिद्धिरित्यत आह—

ऐक्यादेर्यदि मिथ्यात्वं श्रुत्यप्रामाण्यमापतेत् ।
सौगतच्छात्रता ते स्याच्छ्रुत्यप्रामाण्यमानिनः ॥ १०५ ॥

ऐक्यादेरिति । बाधितार्थकत्वमेव ह्यप्रामाण्यं तन्महावाक्यस्य स्यात् तथा सौगतशिष्यत्वं तव स्फुटं स्यात् ॥ १०५ ॥

समस्तं वा पदं तत्त्वं स्यात्पूर्वपदलक्षणम् ।
शरीरी जायते तस्मात्तेन तिष्ठति पालितः ॥ १०६ ॥

पूर्वपदे लक्षणा यस्मिन् तत् तेन तस्मात्तस्य तस्मिन्वा त्वं तत्त्वमिति समस्तं पदं वाऽस्तु शरीरद्वारा जीवस्येश्वरादुत्पत्तिः ईश्वरेणपालितो जीवस्तिष्ठति ॥ १०६ ॥

स्यात्तदाधारको जीवस्तस्याऽयं सेवकस्तथा ।
सुपां सुलुक् च सूत्रेणोक्तं स्वादेशादिकं स्फुटम् ॥ १०७॥

अहं जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे—
त्यादिस्मृत्या जीवस्येशाधारकत्वमुक्तं सुपांसुलुक्चेत्यादिसूत्रेण तृतीयादीनां सुरादेशो लुग्वा प्रकृतेऽस्तीति न लक्षणादिदोषः॥१०७॥

वस्तुतस्तु ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तच्छब्देनैतदात्म्यं परामृश्यते न त्वात्मा तस्य पुंलिङ्गेन प्रक्रान्तत्वात्संभवति समानलिङ्गकपदोपस्थापितार्थपरामर्शेऽन्यादृशपरामर्शानौचित्यमित्याह—

प्रक्रान्तो ऽक्लीवलिङ्गेनाऽऽत्मा परामृश्यते न हि ।
क्लीवेन तत्पदेनाऽत्र किन्त्वैतदात्म्यमेव हि ॥ १०८ ॥

प्रक्रान्त इति । अक्लीवेन पुंलिङ्गेन ॥ १०८ ॥

ततः किं स्यात्तत्राऽऽह—

अस्यैतदात्मनो विष्णोस्त्वं सम्बन्ध्यैतदात्मकः ।
सम्बन्धः प्रथितो वेदे परमेश्वरजीवयोः ॥ १०९ ॥

अस्येति । त्वमेतदात्मनः सम्बन्धी असि । एतदात्मनः इदमैतदात्म्यं बाहुलकादिदमर्थे ष्यञ् निरर्थकस्वार्थष्यञपेक्षयैतस्याऽभ्यर्हितत्वात् । द्वा सुपर्णा सयुजा सखायावित्यादौ जीवेशयोः सम्बन्धः सुप्रसिद्धः तत्त्वमित्यादिना जीवेशयोः स्वामिसेवकत्वादिसम्बन्ध एव बोध्यते न त्वैक्यमिति भावः ॥ १०९ ॥

उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति—

स स्रष्टा चैव संहर्त्ता नियन्ता रक्षिता हरिः ।
तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः ॥ ११० ॥

स इति । यतो जीवजडादिकं सर्वं तेन हरिणा व्याप्तमत ऐतदात्म्यमुच्यते इत्यर्थः ॥ ११० ॥

ननु स्वमपीतो भवतीति श्रुत्या जीवेशयोरभेदो बोध्यत इत्यत आह—

भवति स्वमपीतोऽयमिति श्रुतिर्ब्रवीति हि ।
स्वकीयस्य हरेः प्राप्तिः सुप्तौ जीवस्य नित्यदा ॥ १११ ॥

भवतीति । स्वमात्मीयं हरिं सुषुप्तौ तिरोहितः सन् प्राप्तो भवतीत्यर्थः अपेरपिधाने इणश्च गतौ निष्ठायाः कर्त्तरि शक्तेः क्लृप्तत्वात् ऐक्ये योगरूढ्योरभावात् ॥ १११ ॥

ननु सुप्तौ जीवेशयोरैक्यं स्यात्तत्राऽऽह--

प्राप्तिर्न युज्यतेऽभेदे मुख्या हि वस्तुनः क्व चित् ।
भेदं सुप्तौ तथोत्क्रान्तौ सूत्रकृदाह तात्त्विकम् ॥ ११२ ॥

प्राप्तिरिति।अभेदे प्राप्यप्राप्तृभावासंभवः नहि घटो घटं प्राप्नोतीति व्यवहारोऽस्ति। सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रेण प्राज्ञेनाऽऽत्मना-संपरिष्वक्तो न वाह्यं वेद नाऽन्तरं तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुतिभ्यां सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेशयोर्भेदेनैवाऽधीतत्वात् ॥ ११२ ॥

यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिवृत्त्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मनासंपरिष्वक्तो न वाह्यं वेद नाऽऽन्तरमिति श्रुतिं संगृह्णाति—

आकाशेऽस्मिन् यथा श्येनः सुपर्णः परिवृत्त्य वा ।
पक्षौ संहृत्य सँल्लयायैव ध्रियते पुमांस्तथा ॥ ११३ ॥

आकाश इति। श्येनः सुपर्णो वा सँल्लयाय नीडाय ध्रियते तत्रैवाऽऽयाति तथा जागरादौ भ्रमणेन श्रान्तो जीवः श्रमापनोदाय सुप्तौ परेशालिङ्गितो भवतीर्थः ॥ ११३ ॥

सुप्तावीशाद्भिन्नतया स्थितस्य जीवस्य विद्यमानभेदाज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह--

प्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं वेद नाऽन्तरम् ।
एवं प्राज्ञपरिष्वक्तो जीवो न वेद किं च न ॥ ११४ ॥

प्रियेति । बाह्यं रूपादिकम् आन्तरं दुःखादिकं न वेद तथा प्राज्ञेन परमात्मना ऽऽलिङ्गितो जीवः किञ्चन न वेदेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

वस्तुस्तु यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र नित्योऽनित्यश्चेति पदच्छेदः घटे दृष्टान्ते आद्य आकाशे दृष्टान्ते द्वितीयस्तथा भेदघटितनवदृष्टान्तानुरोधात्स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्राऽतत्त्वमसीति पदच्छेदः कार्यो नञः सादृश्यार्थकत्वादित्याशयेन नव दृष्टान्तान् व्याख्यातुमारभते—

तत्राऽदौ जीवेशयोरत्यन्तभेदबोधनायाऽसहायस्येशस्य तेजोवन्नादिसमस्तजगत्कारणत्वादिरूपं जीवे संभाव्यमानं महामाहात्म्यमुक्तं तच्चागमैकवेद्यं न प्रत्यक्षमित्यतो जागरे जीवस्य स्वातन्त्र्याभिमानात्स्वापे तदभावाच्च जीवस्येशाश्रयत्वमानुभविकं कर्त्तुं स्वाप्नान्तं सोम्य विजानीहीत्युपक्रान्तं तत्र जागरस्वप्नयोर्देहेन्द्रियमनसां विक्षेपेण श्रान्तस्य जीवस्य श्रमापनोदाय स्वापे परेशाश्रयणमुक्त्वा स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवं खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं सोम्य मनः स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युक्तं प्रथमदृष्टान्तं संगृह्णाति—

यथा सूत्रेण बद्धो विः परिवृत्य दिशं दिशम् ।
अन्यत्राऽऽश्रयमप्राप्य बन्धनमेव याति हि ॥ ११५ ॥

यथेति । विःपक्षी यत्र शङ्कौ सूत्रेण बद्धस्तमेवाऽश्रयतीत्यर्थः मनोऽवबोधस्वरूपो जीवः प्राणयति जीवयति चेति प्राणः परेशस्तं श्रयतीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

ननु मत्तोऽन्यश्चेतनो मया कथं न दृश्यत इत्याशयवता पृष्टः यथा सोम्य मधुकृतो मधुनि तिष्ठन्ति नानात्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां संगमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याऽहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याऽहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः

संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति द्वितीयदृष्टान्तमुक्तवांस्तं संगृह्णाति नानेतिद्वाभ्याम्—

नानावृक्षरसा भृङ्गैः संगृहीताः परस्परम् ।
भिन्ना यथा विवेकं न स्वकीयं जानते तथा ॥ ११६ ॥
इमाः सर्वाः प्रजाश्चेशं सुषुप्तौ प्राप्य नो विदुः ।
स्वस्मादन्यं हि चैतन्यं तत्सम्पद्यामहे वयम् ॥ ११७ ॥

मधुकृतो भ्रमरा मधुनि तिष्ठन्ति निर्ममते नानात्यानां विलक्षणानां रसानां समाहारं समूहम् एकतां मिश्रताङ्गयन्ति यथा ते तत्र विद्यमानं स्वीयं भेदं न जानन्त्यमुष्य वृक्षस्याऽहमित्येवमेवेमाः प्रजा जीवा अविद्यया मोहिता विद्यमानं विवेकं न विदुः तथा च विद्यमानभेदस्याऽज्ञानमेवोक्तं परमेश्वराश्रितत्वाज्ञानादेव जीवस्य संसार इति भावः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

विद्यमानस्य सत्यस्य भेदस्येश्वरजीवयोः ।
अज्ञानमेव सुप्त्यादौ न त्वेकता तयोः क्व चित् ॥ ११८ ॥

क्वचिदुक्तमिति शेषः ॥ ११८ ॥

नन्वचेतनै रसैर्माज्ञायि भेदो मया चेतनेन कथं न ज्ञायेतेत्याशङ्कामपाकर्त्तुम् इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवाऽभियन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाःप्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इत्युक्तं तृतीयं दृष्टान्तं संगृह्णाति—

वृष्टिद्वारा ऽम्बुधेर्जाताः प्रवाहेणा ऽऽविशन्ति तम् ।
यथा नद्यो न जानन्ति वयं समुद्रतोऽन्यकाः ॥ ११९ ॥
तथा स्वस्मिन् स्थितं विष्णुं न जानन्त्यावृताः प्रजाः ।
आगच्छामः सतो नित्यमिति भिदेशजीवयोः ॥ १२० ॥

वृष्टीति। अविद्यया वृताः गङ्गाद्या नदीदेवताः प्रागञ्चनात्प्राचीशब्दवाच्याः पुरस्तात्स्यन्दन्ते स्रवन्ति यथा प्रत्यञ्चनात्प्रतीचीपदवाच्याः

पश्चात्स्यन्दन्ते मेघद्वारेण समुद्रादुत्पन्ना उत्पन्नजलत्वात्समुद्रमेवाऽपि यन्ति विशन्ति तथाऽपि समुद्र एव भवन्तीति ता नदीदेवता यथा तत्र समुद्रे इयं गङ्गाऽहमस्मीयन्तु यमुना ऽयञ्च समुद्र इत्येवमन्या अपि न विदुरेवमेवेमाः प्रजाः परेशादागत्याऽपि सत आगच्छामहे उत्पद्यामह इति न विदुरेवं तत्र स्थिता अपि तमाश्रिता इति न विदुरित्यर्थः ॥ ११९ ॥ १२० ॥

अस्त्वीशो भिन्नस्तथाऽपि जीवस्तदधीन इति कुत इत्याशङ्कामपाकर्तुम्—

अस्य यदेकां शाखाञ्जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयो जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वं शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीतिहोवाच जीवापेतं वा व किलेदं हि म्रियते न जीवो म्रियते अनेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतो मोदमानःपेपीयमानस्तिष्ठतीत्युक्तं चतुर्थे संगृह्णाति अस्येत्यादिना ।

अस्याऽगस्य यदेकां हि शाखां जीवो जहात्यथ ।
सा शुष्यति तथा सर्वाः शुष्यन्ति तास्तदुज्झिताः ॥१२१॥

अगस्य जीवरूपवृक्षस्य तेनेशेनोज्झिता उपेक्षिता जीवस्य मरणादिकं देहादिशोषणमृत्यादिना ॥ १२१ ॥

जीवपदेनाऽत्र हरिरेवोक्त इत्याह—

जीवयत्यखिलं विष्णुरतो जीवपदोदितः ।
मोदमानः पृथक् प्रोक्तश्चेतनो जीवतो यतः ॥ १२२ ॥

जीवयतीति। जीवो हरिः यतो मोदमानश्चेतनो जीवायितुः सकाशात्पृथगुक्तः न हि जडस्य देहादेर्मोदमानत्वं संभवति ॥ १२२ ॥

प्रभूतोऽनेन जीवेन पेपीयमानतां भजेत् ।
इति जीवाद्भिदा प्रोक्ता ऽसुधारिणः स्फुटा यतः ॥१२३॥

जीवपदार्थाद्धरेः सकाशादसुधारिणः स्फुटा भिदोक्ता ॥ १२३ ॥

तात्पर्यमाह—

स्वातन्त्र्यं परमेशस्य पारतन्त्र्यं च देहिनः ।
अत्रोक्तं तच्च भेदस्य जीवेशयोः प्रसाधकम् ॥ १२४ ॥

स्वातन्त्र्यमिति । अत्र प्रकरणे तच्च स्वातन्त्र्यादिकं यथा वृक्षस्य सुखिनैव मया स्थेयमितीच्छासत्त्वेऽपि विघातिनि विद्यमानेऽपीशानुग्रग्रहात्तथाऽवस्थानं तदभावे चाऽसत्यपि विघातिनि शरीरशोषणादिना नष्टं भवति तथा मानुषादिदेहे परेशाधीनत्वमिति समुदायार्थः ॥ १२४ ॥

ननु जीवसत्तादिप्रदःपरेशोऽत्र देहे विद्यमानो मया न ज्ञायत इति कथं सौक्ष्म्यादिति चेन्न जीवेन सूक्ष्मस्य स्वरूपस्य दृश्यमानत्वादिति शङ्कामपाकर्त्तुं सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येत्युक्तं पञ्चमं दृष्टान्तं संगृह्णाति वटबीजेति द्वाभ्याम् ॥

वटबीजे स्थितो वृक्षः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते ।
तथा त्वयि स्थितो विष्णुः सूक्ष्मत्वात्तं न पश्यसि ॥१२५॥
जीवानां ब्रह्मविज्ञानभावो विद्यावतां सदा ।
अत्रोक्तस्तेन भेदस्य सिद्धिर्दृढा भवेत्सदा ॥ १२६ ॥

इदं फलं भिन्धि भिन्ने फले किं पश्यसीति पिता--

अण्व्य इव सूक्ष्मा इमा धाना बीजानि पश्यामीति पुत्रः अङ्गाऽऽसां धानानां मध्ये एकां धानां भिन्धीति पिता भित्वा भिन्नेति पुत्रः अत्र भिन्नायां धानायां किं पश्यसीति पिता किञ्चन न पश्यामीति पुत्रः एवमुक्तवन्तमाह पिता यमेतमणिमानं भावभावित्रोरभेदात् परमसूक्ष्मं परमात्मानं न निभालयसे न पश्यसि अस्याऽणिम्नः सामर्थ्यादेव धानायां महान्यग्रोधस्तिष्ठति अत्र वृक्षः प्रपञ्चः फलं शरीरं धाना जीवाः तत्र यथा सूक्ष्मवटबीजे दृश्यमानेऽपि यत्प्रभावाद्वटावस्थानं सबीजान्तर्गतः परमात्मा परमसूक्ष्मत्वान्न दृश्यते तथा जीवादपि सूक्ष्मत्वात्तदन्तर्गतः परमात्मा न दृश्यते इत्युक्तं भवति ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

ननु वटावस्थानादिना कार्येणेश्वरसामर्थ्यं तावत्प्रत्यक्षमिव प्रतीयते एवं तत्सामर्थ्ये दृश्यमानेऽपि तस्याऽदर्शनमित्येतत्कथं जानीयामित्याशङ्कायाम् यद्दोषा लवणमुदकेऽवाऽधाः अङ्ग तदाहरेति तद्धाऽवमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाऽङ्गाऽस्याऽन्तस्तदाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेत्युक्तं षष्ठं दृष्टान्तं संगृह्णाति निक्षिप्येति त्रिभिः—

निक्षिप्य लवणं नीरे प्राहाऽऽनय गुरुश्च तत् ।
न पश्यामीति वक्तारं प्रत्याहाऽऽचम्यतां त्वया ॥१२७॥

॥ १२७ ॥

भक्षयामीति वक्तारं प्रत्याहेदं हि कीदृशम् ।
क्षारमिति प्रवक्तारं प्रत्याहैवं सदा त्वयि ॥ १२८ ॥

इदं जलं कीदृशम् ॥ १२८ ॥

विष्णुस्तिष्ठति सर्वेषामन्तर्नियामको विभुः ।
तदैश्वर्योपलम्भेऽप्यज्ञानिभिर्नैव दृश्यते ॥ १२९ ॥

यथा लवणं जले निक्षिप्तं न दृश्यते तद्गुणःक्षारत्वमुपलभ्यते तथा वीजादौ वटाद्यवस्थानकारणैश्वर्योपलम्भेऽपि जीवे स्थितो विष्णुर्नोपलभ्यत इत्यर्थः अवधाय निक्षिप्य तथा चकार पुत्रः आह पिता यद्दोषा लवणमुदकेऽवाऽधाः तल्लवणमुदके हस्तेनाऽवमृश्य न विवेद पुत्रः यथा विलीनमेवाऽत्यन्तं नष्टं वस्तु न विदन्ति तथा अङ्गाऽस्योदकस्याऽन्तः पूर्वदिगवस्थितादवयवादुद्धृत्यैकदेशमाचामेति पिता आचान्तवन्तं पिताऽऽह कथं तिष्ठतीति लवणं लवणरसोपेतमित्याह पुत्रः तल्लवणगुणे दृश्यमानेऽपि लवणं न दृश्यते तथा सामर्थ्ये दृश्यमानेऽपि जीवे स्थितो हरि र्न दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

एवंभूतो हरिरविद्यापटलापिहितनयनेन कथं दृश्यते प्राप्यते चेति जिज्ञासायाम् यथा सोम्य पुरुषं गान्धारेभ्योऽपिनद्धाक्षमानीय तं ततो विसृजेत्स यथा तत्र आनीतोऽपिनद्धाक्षो विसृष्टस्तस्य यथाऽभिहननं प्रमुच्य ब्रूयादेतां दिशं गान्धारा एतां दिशं व्रजन्ति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गान्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेव हाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेदेत्युक्तं सप्तमं दृष्टान्तं संगृह्णाति नेत्र इति द्वाभ्याम् ।

नेत्रे वद्ध्वा पुमान्कश्चिच्चोरैर्नीतो दिगन्तरम् ।
पृष्ट्वा ग्रामं स आयाति गान्धारान्विषयान्स्वकान् ॥१३०॥

पुमानाध्वनिकः विषयान् देशान् ॥ १३० ॥

तथा ऽविद्यावृतो जीवोऽनाद्यविदितमीश्वरम् ।
सदाचार्योपदेशेन वेत्त्यथ प्राप्नुयात्सुधीः ॥ १३१ ॥

अनादिकालाविदितपरेशं सन्तश्च ते आचार्यास्तेषामुपदेशेन अथ वेदनानन्तरं अनाद्यविद्यया हरेर्विमुखो लुप्तविवेकः संसारे पतितः भगवदनुग्रहाज्जातजिज्ञासो गुरूपदेशं लब्ध्वा क्रमापन्नानि श्रवणादीनि साधनचतुष्टयमनुष्ठाय स्वजन्मभूमिं हरिं पश्यति प्राप्नोति चेत्युक्तं भवति ॥ १३१ ॥

ननु वृक्षदेहे परेशाधीनत्वमवगतं मानुषे देहे तत्कथं जानीयामित्याशङ्कायाम् पुरुषं सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युदासते जानासि मां जानासि मां जानासि मामिति तस्य यदा वाङ् मनसि सम्पद्येत मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानातीत्याद्युक्तमष्टमं दृष्टान्तं संगृह्णाति—

पुंसो वाङ् मनसि प्राणे मनः प्राणश्च तेजसि ।
परस्यां देवतायां हि तेजः सम्पद्यते यदा ॥ १३२ ॥

पुंस इति । वागादीनां मन आदौ लये सति ॥ १३२ ॥

न जानाति तदा ग्रस्ताखिलव्यापारको नरः ।
रोगीव सुप्तो वोत्क्रान्तः पार्श्वस्थान्स्वान्न वेद हि ॥ १३३ ॥
तथा परेशतन्त्रोऽपि तं न जानात्यविद्यया ।
अनाद्यया वृतो जीवो बन्धपाशप्रमोचकम् ॥ १३४ ॥

रोगी यथा मुमूर्षुर्ग्रस्तव्यापारः पार्श्वस्थान्न वेद तथा सुषुप्त्यादौ परमात्मना सम्पन्नो जीवो बाह्यमाभ्यन्तरं न वेद प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं वेद नाऽन्तरमिति श्रुत्यन्तरात् ॥१३३॥१३४॥

एवं सर्वाधारं सर्वप्रेरकं हरिं चाऽत्यन्तभेदेन यश्चाऽभेदेन जानाति तयोः कीदृशं फलमित्याशङ्कायाम् पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयत्यहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति सयदि तस्य कर्त्ता भवति तेन एवाऽनृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यते अथ हन्यतेऽथ यदि तस्याऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते सत्याभिसन्धः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति न दह्यते मुच्यते इत्युक्तं नवमं दृष्टान्तं संगृह्णाति राज्ञ इति चतुर्भिः ।

राज्ञो भटैः करं धृत्वा नीतः कश्चित्पुमानयम् ।
परीक्ष्यतां हि चौरः किं न वा तप्तमयः करे ॥ १३५ ॥
तस्य दत्तं यदि स्तेनस्तदा दह्येत नाऽन्यथा ।
चौरश्चेद्दण्डनीयोऽसौ नृपतेर्नाऽन्यथा क चित् ॥ १३६ ॥

तस्य राजभटैरानीतस्य पुरुषस्य करे तप्तम् अयो दत्तं यदि स स्तेनश्चौरो भवेत्तदा दह्येत ततो ऽसौनृपतेर्दण्डनीयः अन्यथा चौरत्वाभावे न दह्येत न च दण्डनीयः ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अहमेव परं ब्रह्मेति ज्ञानी तस्करः स्फुटः ।
ब्रह्मतां परकीयां योऽपहरति मन्दधीः ॥ १३७ ॥

अहमिति। परकीयामीश्वरनिष्ठां ब्रह्माऽहमस्मीत्यपहरति ॥१३७॥

दण्ड्योऽसौ जगदीशेन नरकयातनादिभिः ।
जानानो हरितन्त्रोऽहं न दण्ड्यः परमेशितुः ॥ १३८ ॥

अहं ब्रह्माऽधीन इति जानन्नदण्ड्यः ॥ १३८ ॥

शब्दो नित्यो हि शब्दत्वादित्यत्र पदभेदनम् ।
दृष्टान्तस्याऽनुसारेण नित्योऽनित्यो द्विधा यथा ।
दृष्टान्तेषु नवस्वेवं भेदोक्तेरनुसारतः ॥ १३९ ॥
स आत्मातत्त्वमित्यत्राऽतत्त्वं छेद्यं पदं बुधैः ।
सादृश्यादि नञा बोध्यं निर्मुक्तत्वादिना हरेः ॥ १४० ॥

यदा घटो दृष्टान्तस्तदाऽनित्यः यदाऽऽकाशस्तदा नित्य इति पदच्छेदो यथा तथा नवदृष्टान्तेषु भेदोक्त्यनुसारादतत्त्वमिति पदच्छेदः—

निर्मुक्तत्वज्ञानानन्दत्वादिना जीवस्य हरेः सादृश्यमुपदिश्यते ॥ १३९ ॥ १४० ॥

यश्चाऽसावादित्ये सोऽहमित्यत्र परकीयप्रातिपदिकलक्षणापेक्षया विभक्तिलक्षणा लघीयसीत्याह—

दृश्यते यः सदाऽऽदित्ये पुरुषः सोऽस्म्यहं श्रुतौ ।
विभक्तिलक्षणाऽतः स्याज्जघन्योभयतः पदे ॥ १४१ ॥

दृश्यत इति । उभयोः पदयोर्लक्षणा जघन्या आदित्ये परमात्मा स मयीति विभक्तिलक्षणा लघीयसी ॥ १४१ ॥

योऽन्यां देवतामुपासते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति पशुरेव स इति श्रुतिं संगृह्णाति—

यो नारायणतोऽन्यां हि देवतां सेवते नरः ।
पशुरेव स देवानां सम्यग्वेत्ति न मन्दधीः ॥ १४२ ॥

यः श्रीहरिभिन्नामिन्द्रादिदेवतामुपास्ते स देवानां पशुर्जीविका हरिसेवकस्तु न तथा ।

न किङ्करो नाऽयमृणी च राजन् ।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यम् ॥
गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्य—

मितिस्मृतेः । अन्यथाऽन्योऽसावन्योऽस्मीत्येतावतैव भेदोपासननिन्दासिद्धेरधिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ १४२ ॥

अभेदोपासनया नैवाऽभेदसिद्धिः कथञ्चन ।
यतोऽन्येषामुपासाया अयथार्थत्वरूपता ॥ १४३ ॥

यतोऽन्येषां मायिनामुपासनाया अयथार्थत्वमाहार्यारोपत्वमतोऽभेदोपासनमात्रेण नाऽभेदसिद्धिः ॥ १४३ ॥

नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नाऽन्योऽतोऽस्ति श्रोता नाऽन्योऽतोऽस्ति मन्ता नाऽन्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्याद्यन्तर्याम्यक्षरप्रकरणस्थं वाक्यं संगृह्णाति—

नाऽन्यो द्रष्टाऽस्त्यतो विष्णोरित्यक्षराधिकारके ।
अन्तर्याम्यधिकारे च द्रष्ट्रन्तरनिषेधकम् ॥ १४४ ॥

नाऽन्य इति ॥ १४४ ॥

प्रस्तुतमन्तरं विष्णुं तथाऽन्तर्यामिणं प्रभुम् ।
अतो गिरा परामृश्य ततोऽन्यो हि निराकृतः ॥ १४५ ॥

अतः शब्देनाऽन्तर्यामिणं हरिं परामृश्य ततोऽन्यस्तत्तुल्यसाकल्यादिना द्रष्टा निराकृतः जीवानां दर्शनस्पर्शनादि नानाविधज्ञानं सम्भावितं तदीशस्य साकल्येन सर्वविषयकमेव ज्ञानमित्यभिप्रायेण द्रष्टृश्रोत्रित्याद्युक्तं "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण" इति श्रुतेः मायिनस्त्वतोऽन्यो नाऽस्तीत्येतावतैवाऽलं शेषवैयर्थ्यम् ॥ १४५ ॥

उक्तार्थं स्पष्टमाह—

तुल्ये भिन्नेऽन्यशब्दो हि स्वारस्याद्वर्त्तते स्फुटम् ।
तुल्यस्यैव निषेधोऽत्र द्रष्टुर्न द्रष्टृमात्रतः ॥ १४६ ॥

तुल्य इति । इतो ब्राह्मणादन्यमानयेत्यादावेतत्सदृश एवाऽन्यो ब्राह्मणादिः प्रतीयते न त्वत्यन्तं विजातीयः शूद्रादिर्लोष्ठादिर्वा अतोऽन्तर्यामितुल्यद्रष्टृनिषेधे सविशेषणे हीति न्यायेन तुल्यत्वस्यैव निषेधः मायिनस्तु दृङ्मात्रे चैतन्ये दृगाश्रयत्वरूपद्रष्टृत्वाद्यसंभवेन वाक्यमसङ्गतमेव "एतक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात्रि"त्यक्षरस्य हरेरदृष्टत्वादिकं साकल्येनैवा"ऽन्यथाऽऽत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिविरोधापत्तेः ॥ १४६ ॥

"यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत" इति श्रुतिं संगृह्णाति—

दिवो गार्गि यदूर्ध्वं स्याद् यदर्वाग्भूमितो भवेत् ।
मध्ये द्यावापृथिव्योर्यत्स सर्वव्यापकोऽक्षरः ॥ १४७ ॥

दिव इति । द्वितीयाभावे कस्य किं व्यापकम् "एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति श्रुतेश्च ॥१४७॥

"तदेतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति कं च नेति" श्रुतिं संगृह्णाति—

प्राकृतस्थूलादीनामक्षरे स्यान्निवारणम् ।
अन्यथा व्यापकत्वस्य बोधकेन विरोधिता ॥ १४८ ॥

प्राकृतेति । प्राकृतानां धर्माणां तादृशामेव छायादिस्वभावानां

निषेधः अन्यथा द्वितीयमात्रनिषेधे प्रागुक्तं व्यापकत्वबोधकश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १४८ ॥

अन्तर्यामिप्रकरणस्य भेदपरत्वं "शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इत्यादिना सूत्रकृतोक्तमित्याह—

अन्तर्याम्यधिकारस्तु भेदमीश्वरजीवयोः ।
कण्ठतो वदतीत्याह श्रीवादरायणो हरिः ॥ १४९ ॥

अन्तरिति । स्फुटम् अन्तर्यामिप्रकरणं जीवेशभिदां कण्ठतो वदतीत्याह ॥ १४९ ॥

अतोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतिं संगृह्णाति—

अतोऽन्तर्यामिणोऽन्यच्चाऽऽर्त्तं दुःखि जन्तुकं सदा ।
आर्त्तिशब्दप्रयोगस्य दुःखे प्रचुरता स्फुटम् ॥ १५० ॥

अत इति । अतोऽन्तर्यामिणः सकाशादन्यज्जीवजातमार्त्तं दुःखि आर्त्तं वा अभिदीक्षन्ते एकाष्टकायामभिदीक्षन्त इत्यादिश्रुतिषु आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थीत्यादि स्मृतिषु चाऽऽर्त्तशब्दस्य दुःखिनि प्रचुरप्रयोगात् शीतेनाऽऽर्त्तं यथा स्यादभिदीक्षन्ते शीतेन दुःखिनो भवन्ति य एकाष्टकायां फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां दीक्षन्त इत्यर्थः ॥ १५० ॥

द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतिं व्याख्याति—

समानादधिकाल्लोके विरुद्धाद् दृश्यते भयम् ।
द्वितीयाद्भयमेतीत्यनुवदति श्रुतिःपरम् ॥ १५१ ॥

समानादिति । नच यन्मदन्यन्नाऽस्ति कस्मात्तु विभेमीति श्रुत्या द्वितीयमात्रस्य भयहेतुत्वमुक्तम् "आचार्यवान्पुरुषो वेद स एतान्ब्रह्म गमयति पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वाजुष्टस्तेनामृतत्व"मेतीति श्रुतिभिः—

तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरा—

दित्यादिस्मृतिभिश्च सह विरोधापत्तेः यद्यस्मान्मदन्यन्मम भयहेतुर्नाऽस्ति किं त्वनाद्यविद्यया वृतो विषयाद्यासक्तोऽहमेव स्वभयहेतुरतः कस्माद्विभेमीत्यर्थः ॥ १५१ ॥

तस्मादेकाकी विभेति तस्मादेकाकी न रमते सहायमीक्षाञ्चक्र

इति पूर्वोत्तरवाक्यं संगृह्णाति—

रमते न स एकाकी सहायं वाञ्छतीतरम् ।
इति पूर्वोत्तराणां स्याद्वाक्यानां वैशसम्भृशम् ॥ १५२ ॥

रमत इति । वैशसं विरोधः ॥ १५२ ॥

य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतिं व्याख्याति—

उदरमन्तरं कुर्यात् यो भयं यातीति श्रुतौ ।
एतस्मिन्निति शब्दाद्धि स्वगतभेदवारणम् ॥ १५३ ॥

उदरमिति । एतस्मिन्परेशे योऽरमीषदप्यन्तरं भेदबुद्धिं कुरुते तस्य भयं भवतीति ब्रह्मणि ब्रह्मभेदधीवार्यत इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

नन्वप्रसक्तप्रतिषेधः स्यात्तत्राऽऽह—

नियम्यभेदतो विष्णोरवतारादितस्तथा ।
लोकादिभेदतः प्राप्तो निवार्यतेऽनया गिरा ॥ १५४ ॥

नियम्येति । नियम्यभेदेनाऽवतारादिना प्राप्तो भेदो हरौ निवार्यते ऽनया श्रुत्या ॥ १५४ ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ १५५ ॥

देवमनुष्यतिर्यगादिभेदप्रयोजकज्ञाने भगवत्प्रसादादात्यन्तिकं नाशं गते सति ब्रह्मणः आविर्भूतबृहद्गुणस्याऽऽत्मनो जीवस्या ऽसन्तमस्वाभाविकमुक्तभेदं तद्धियं कःकरिष्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥१५५॥

"अस्त्यन्यो भूतात्मा स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरित्यथोऽभिभूतत्वात्संमूढः संमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नाऽपश्य"दिति ति मैत्रायणीयश्रुतिं संगृह्णाति—

अनाद्यविद्यया मूढो जीवो वेत्ति न माधवम् ।
प्रेरकं सर्वभावानां स्वहृदये सदा स्थितम् ॥ १५६ ॥

अनादीति ॥ १५६ ॥

ममैवांऽशो जीवलोके जीवभूतः सनातन—

इत्यादिना जीवस्येशांशत्वोक्त्याऽभेदसिद्धिरित्याह—

तदधीनस्य सादृश्यं लोकेंऽशत्वं प्रकीर्त्यते ।
पुत्रदायादिकस्याऽपि चांऽशत्वं भण्यते स्फुटम् ॥ १५७ ॥
नानार्थकोंऽशशब्दोऽयं प्रसिद्धो लोकवेदयोः ।
अतोंऽशशब्दतो भेदः सिद्ध्यतीश्वरजीवयोः ॥ १५८ ॥

तदधीनस्येति । सदृशत्वे सति तदधीनत्वं जीवस्य तदंशत्वम् अंशशब्दो हि नानार्थः द्रोणो बृहस्पतेर्भागो दुर्वासा रुद्रांशःकर्णः सूर्यांशः भ्रात्रंशो धनमित्यादिव्यवहारात् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

तदधीनत्वसादृश्यं प्रतिविम्बपदोदितम् ।
ततोऽपि स्याद्भिदासिद्धिर्गोविन्दप्राणधारिणोः ॥ १५९ ॥

तदधीनत्वेन सहितं तत्सादृश्यं तत्प्रातिविम्बनम् ततोऽपि जीवस्येशप्रतिविम्बत्वबोधकवाक्यात् ॥ १५९ ॥

ननु प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वादीशभिन्नो वस्तुतो जीवो नाऽस्ति क्व भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह—

अत्यन्तं विम्वतो भिन्नो दृश्यते हि परीक्षकैः ।
प्रतिविम्वो हि लोके स्याच्छायावद्वास्तवो मतः ॥ १६० ॥

अत्यन्तमिति। यथा लोके पुंछाया ततो वस्त्वन्तरं तत्समसत्ताकं तथा बिम्बसमसत्ताकस्ततो भिन्नः प्रतिबिम्बः ॥ १६० ॥

चैत्रच्छाया यथा भिन्ना प्रतिबिम्बस्तथा ततः ।
पार्श्वस्थै र्गृह्यते नित्यं नत्वभिन्नतया क्व चित् ॥ १६१ ॥
चैत्रस्य प्रतिबिम्बो हि दृष्टश्चैत्रो न दृश्यते ।
इति व्यवहृतिर्भेदं विना नृणां कथं भवेत् ॥ १६२ ॥

ततो बिम्बाद्भिन्नतया नित्यं सदा दृश्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

ननु प्रतिबिम्बोत्पादकाभावेना ऽकारणकोत्पत्त्या मिथ्यात्वमिति तत्राऽऽह—

परिवेषेन्द्रचापादेरिव हेतुः प्रकल्प्यते ।

तस्योत्पत्त्यनुरोधाद्धि सत्यं वस्तु तदिष्यते ॥ १६३ ॥

परिवेषेति । चन्द्रादिपरिवेषादीनामिव तस्य कारणं कल्प्यते ॥ १६३ ॥

न शुक्तिरूप्यवत्तस्य बाधोऽनुभूयते क्व चित् ।
किन्त्वासीत्प्रतिबिम्बोऽत्र सत्यतैवाऽनुभूयते ॥ १६४ ॥

बाध एवाऽऽरोपे मानम् न च प्रतिबिम्बस्य सोऽनुभूयते ॥१६४॥
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्—
इत्यादिश्रुतिं व्याख्याति ।

प्रतिवस्तुनियन्तारं ब्रवीति प्रतिरूपगीः ।
एकधा मूलरूपेणाऽवतारादितया बहुः ॥ १६५ ॥

प्रतीतिरूपं जीवादिकं प्रतिनियामकतया प्रतिरूपो हरिः मूलरूपेणैकधा ऽवतारान्तर्यामित्वादिना बहुधेति श्रुत्या कथ्यते ॥ १६५॥

माय्यभिमतं प्रतिबिम्बत्वं तु जीवस्य न सम्भवतीत्याह—

उपाध्यन्तर्गतस्य स्यान्न प्रतिबिम्बनं क्व चित् ।
न जलादिनिमग्नस्य घटादेः प्रतिबिम्बनम् ॥ १६६ ॥

उपाधीति । तथा विद्यान्तर्गतस्य न तत्र प्रतिबिम्बसम्भवः ॥१६६॥

ब्रह्मणोंऽशतो विद्यान्तस्थत्वभागेन बहिःस्थत्वं चेत्सांशतापत्तिः ननु जले नभस इवाऽविद्यादौ ब्रह्मप्रतिबिम्बो युक्तस्तत्राऽऽह—

नाऽविद्यातो बहिर्ब्रह्म सांशतायाः प्रसङ्गतः ।
आकाशस्य तु जन्यत्वादिष्टैव सांशताऽऽवयोः ॥ १६७ ॥

आकाशस्याऽऽवयोः सांशत्वाज्जलादितो बहिःस्थभागस्य प्रतिबिम्बो युक्तो न तु निरंशस्य ब्रह्मणः ॥ १६७ ॥

आकाशस्य प्रतिबिम्बोऽसिद्ध इत्याह—

नक्षत्रादिप्रभाया वा प्रतिबिम्बो न खस्य हि ॥
अन्यथा चाक्षुषो न स्याद्बिम्बस्याऽचाक्षुषत्वतः ॥ १६८ ॥

नक्षत्रेति । नक्षत्रादिप्रभाया एव प्रतिबिम्बो न तु खस्याऽऽकाशस्य, अन्यथा ऽचाक्षुषस्य प्रतिबिम्बश्चाक्षुषः कथं स्यात् ॥ १६८ ॥

नन्वचाक्षुषबिम्बस्याऽपि प्रतिबिम्बश्चाक्षुषः स्यात्तत्राऽऽह—

धर्माधर्मपिशाचादेरयोग्यस्य च वस्तुनः ।
चाक्षुषं प्रतिम्बिबं ते स्यादन्यथा सदा स्फुटम् ॥ १६९ ॥

धर्मेति ॥ १६९ ॥

ननु कौन्तेयस्य राधेयत्ववदविद्यया ब्रह्मण एव जीवत्वमित्यतआह—

सर्वभूतनियन्तारं दोषगन्धोज्झितं सदा ।
परानन्दैकतानं हि स्वतन्त्रं परमेश्वरम् ॥ १७० ॥

सर्वेति । जीवभावापन्नं मन्यन्त इत्युत्तरेणाऽन्वयः सदा दोषास्पृष्टं सर्वनियामकम् ॥ १७० ॥

अनाद्यविद्यया जीवभावापन्नं कुबुद्धयः ।
मन्यन्ते श्रुतिसिद्धान्तदूषकास्तामसा जनाः ॥ १७१ ॥
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ।
सर्वज्ञाज्ञविभागं हि स्पष्टमाह जनार्दनः ॥ १७२ ॥

अविद्यानियन्तारमविद्यावशं मन्यन्ते—
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसीति—
स्मृत्या विपरीतज्ञानवत्त्वं तामसत्वमुक्तम् ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

विनोपदेशकं ज्ञानमविद्याभञ्जनं तथा ।
कथं स्यात्सर्ववेदान्ताविरोधो दुस्तरो भवेत् ॥ १७३ ॥

नित्यसर्वज्ञमुपदेष्टारं विना ज्ञानमविद्याभङ्गश्च कथं स्यात् । जीवादौ श्रुतिसमन्वयं निवार्य परेशे प्रतिपादयतः समन्वयाध्यायस्योच्छेदः स्यात् निरीश्वरसांख्यबौद्धादिमतनिरासश्च सूत्रकृतोऽसङ्गतः स्यात् तमेतं "वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद स एतान् ब्रह्म गमयती"त्यादि श्रुतीनां—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त—

इत्यादिस्मृतीनां च विरोधः एतेनाऽविद्याद्यवच्छिन्नश्चेतनो जीवो मायाद्यवच्छिन्नः परेश इति निरस्तम् । अविद्ययैकदेशावच्छिन्नत्वे सदेशत्वापत्तेः कृत्स्नावच्छिन्नत्वे कृत्स्नस्य जीवत्वेशत्वान्यतरत्वापत्त्या ऽभेदासिद्धेः ॥ १७३ ॥

नन्वस्तु जीवेशयोर्मायिको भेदस्तत्राऽऽह—

मायामोहं विनेशस्य न स्यान्मिथ्यार्थदर्शनम् ।
मायामोहे त्वनीशः स्यात् श्रुतिपीडा तदा भवेत् ॥ १७४॥

मायेति । तदा परेशमोहाङ्गीकारे यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १७४ ॥

ननु मायामोहं विनाऽप्यैन्द्रजालिकस्य मिथ्याऽर्थदर्शनमित्यत आह—

स्वमायारचितानर्थान्न पश्यत्यैन्द्रजालिकः ।
अपरोक्षतया किन्तु जानाति स परोक्षतः ॥ १७५ ॥

स्वेति । ऐन्द्रजालिको नोत्पादयति न चाऽपरोक्षतः पश्यति॥१७५॥

ननु तर्हि कथं वदतीममाम्रं पश्यन्त्वित्यत आह—

गुरूपदेशतो वैद्यो ज्ञातौषधप्रभावकः ।
आहेदमौषधं रोगं नाशयतीममाशु हि ॥ १७६ ॥

गुर्विति।यथा गुरूपदेशादिना ज्ञातौषधप्रभावो वैद्यो रोगानापरोक्ष्येऽपीदमोषधमिमं रोगमाशु नाशयतीति वदति ॥ १७६ ॥

इतो मन्त्रादितो लोका भ्राम्यन्तीत्थं प्रतारकः ।
जानन्नाहेम आम्राद्या दृश्यन्तां ये मया कृताः ॥ १७७ ॥
अतीतानागतानर्थान् व्यवहितांस्तथाऽसतः ।
मन्त्रौषधप्रभावेन दर्शयत्येव वञ्चकः ॥ १७८ ॥

लोका इतो मन्त्रादित इत्थं भ्राम्यन्तीति गुरूपदेशादिना जानन् दृश्यन्तामित्यादिकं वदति न तूत्पादयति पश्यति च॥१७७॥१७८॥

हरेः प्रतारकत्वं न सम्भवतीत्याह—

अत्याप्तेन परेशेनोपदिष्टा तात्त्विकी भिदा ।

सर्वज्ञकर्तृकत्वेन तत्पालितत्वतस्तथा ॥ १७९ ॥

अत्याप्तेनेति । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्याप्तेनोपदिष्टा सत्यैव । प्रपञ्चो वास्तव इत्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ १७९ ॥

प्रपञ्चो वास्तवः सर्वोऽन्यथा स्याद्व्याहतिः स्फुटम् ।
न शुक्तिं तत्त्वतो जानन् सर्ववित् रूप्यपालकः ॥१८०॥
प्रपञ्चो नित्य एवाऽयं नदीप्रवाहवच्चलः ।
स्वकाले सत्य एव स्यात् कालान्तरे विनश्यति ॥ १८१ ॥

अन्यथा विश्वस्य मिथ्यात्वे सर्वज्ञकर्तृकं तत्पालनादिकं व्याहतं स्यात् । न हि शुक्तितत्त्वं जानन् रूप्यं पालयति ॥ १८० ॥ १८१ ॥

ननु विश्वसत्यत्वे को लाभस्तत्राऽऽह—

सत्यस्या ऽनित्यरूपस्य प्रपञ्चस्योररीकृतौ ।
सिद्ध्यतीशस्ततः कर्त्ता मोक्षादिदायको हरिः ॥१८२॥
मिथ्या विश्वं तथा ऽनीशं मायिकं चेति भाषणम् ।
शून्यवादिनये युक्तं वैदिकानां मते न हि ॥ १८३ ॥

सत्यस्येति ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्वप्नसाम्यतया मिथ्या प्रपञ्च इति भाषणम् ।
शून्यवादिनये युक्तं न वैदिकनये क्वचित् ॥ १८४ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति स्वप्नसाम्यस्य जगति सूत्रकृता निरासात् ॥ १८४ ॥

ननु स्वाप्नः प्रातीतिकस्तद्वैलक्षण्यं जगति सूपपन्नमत आह—

सत्ताभेदोऽपि लोके ऽस्मिन् तेनैव कल्पितो वृथा ।
लोकानां वञ्चनायैव श्रौतिनां न तथोचितम् ॥ १८५ ॥

सत्तेति । तेन शून्यवादिनैव ॥ १८५ ॥

बौद्धवाक्यमुदाहरति—

द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बौद्धानां धर्मदेशना ।
लोके संवृति सत्त्वं हि शून्यं च परमार्थतः ॥ १८६ ॥

सत्त्वं द्विविधम्प्रोक्तं हि सांवृतं पारमार्थिकम् ।
सांवृतं व्यवहार्यं स्यान्निवृत्तौ पारमार्थिकम् ॥ १८७ ॥

द्वे इति । परमार्थतःपरमार्थम् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

इति बौद्धोक्तिमाश्रित्यवैदिकप्रक्रिया कृता ।
लोकानिष्टप्रदास्ते ह्युपेक्षणीया बुभूषुभिः ॥ १८८ ॥

कृता मायिभिरिति शेषः ॥ १८८ ॥

प्रक्रियामाह--

सत्त्वाऽसत्त्वादिना विश्वं प्रकारान्तरतस्तथा ।
अनिर्वाच्यत्वतो मिथ्या सौगतस्याऽपि संमतम् ॥१८९॥

सत्त्वेति । सत्त्वासत्त्वादिना मायिनो विश्वमनिर्वाच्यं यथा तथा सौगतस्याऽपि सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रकारान्तरेण सदसदात्मकत्वादिनाऽनिर्वाच्यं विचारासहत्वं संमतमित्यर्थः ॥ १८९ ॥

प्रामाणिकस्य मिथ्यात्वं मायिसौगतयोः समम् ।
अप्रमाणं स्वतः सिद्धं शून्यं ब्रह्म तयोः समम् ॥ १९० ॥

प्रत्यक्षादिमानसिद्धस्य मिथ्यात्वमुभयोः समं शून्यं ब्रह्म च स्वतः सिद्धमित्यप्यप्रामाणिकं द्वयोर्मतम् ॥ १९० ॥

शून्यविवर्त्तनं विश्वं सौगतस्याऽस्ति धीकृतम् ।
ब्रह्मविवर्त्तनं सर्वं मायावादिनये तथा ॥ १९१ ॥
शून्यभावो यथा मोक्षः सौगतस्य वृथा मतः ।
ब्रह्मभावस्तथा मोक्षो मायावादिनये मुधा ॥ १९२ ॥

अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्त्तः प्रपञ्चः शून्यब्रह्मणोः यथा शुक्तिविवर्त्तो रूप्यं तद्वत् ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

सुखाननुभवस्तुल्यो मोक्षे द्वयोर्हि संमतः ।
अज्ञातसुखरूपत्वं वक्तुं शून्यस्य शक्यते ॥ १९३ ॥

अनुभाव्यानुभवित्रनुभवाविभागाभावो मोक्षे द्वयोः समः ॥१९३ ॥

विश्वाधिष्ठानता तेन शून्यस्याऽङ्गीकृतैव हि ।
नृशृङ्गाद्यसतो भेदो जगति बौद्धसंमतः ॥ १९४ ॥
मायावादिभिरीशो हि स्वीक्रियते स्वकल्पितः ।
बौद्धेनाऽपि तथाऽऽचार्योऽङ्गीकृतो ज्ञानदायकः ॥ १९५ ॥
युक्तं बौद्धस्य नाऽऽचार्यः स्वेनैव कल्पितो यतः ।
मायिमतं न युक्तं हि स्वेनैव कल्पितो गुरुः ॥ १९६ ॥

शून्यब्रह्मणोर्विश्वाधिष्ठानत्वमुभयोः समम् ॥१९४॥ १९५ ॥ १९६॥

उभयसाधारणदोषमाह—

स्वकल्पितेन चेदर्थसिद्धिर्लोके तदा न हि ।
भवेद्दरिद्रता काऽपि धनितैव सदा भवेत् ॥ १९७ ॥

स्वेति । सर्वे लोकाः स्वकल्पितसुखवन्त एव स्युर्दुःखी कोऽपि न स्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

मिथ्याभूतस्य स्वकल्पितस्याऽर्थक्रियाकारित्वे बाधकमाह—

भवेदनन्नमन्नं हि दुःखादिकं सुखं भवेत् ।
स्वर्गादिः स्वाप्नयागात्स्यात् ब्राह्मणत्वेन कल्पितः ॥१९८॥

भवेदिति । स्वकल्पितं चेदर्थक्रियाहेतुस्तदा सर्वव्यवहारसंकरः स्यादित्यर्थः ॥ १९८ ॥

शूद्रो यागाधिकारी स्यादाप्नुयाच्च फलं ततः ।
गुञ्जास्वारोपितो वह्निर्भवेत्तृणादिदाहकः ॥ १९९ ॥
अमृतप्रज्ञया भुक्तं विषं न मारकं भवेत् ।
विषबुद्ध्याऽमृतं भुक्तं मारयेत् भक्षकं क चित् ॥ २०० ॥

ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्न आरोपितब्राह्मण्यश्चाण्डालोऽपि यागानुष्ठानफलं लभेदित्यर्थः ॥ १९९ ॥ २०० ॥

शूद्रधिया हतो विप्रः सुषुप्तः केन चित्ततः ।
ब्रह्महत्या न तस्य स्यात्तथाऽऽरोपविवर्जनात् ॥ २०१ ॥

न चोत्थानं सुषुप्तस्य स्याददृष्टादिवर्जनात् ।
तदानीं कल्पना नाऽस्ति तां विना कल्पितं न हि ॥२०२॥

स्वस्याऽप्यारोपाभावार्थं सुषुप्त इति ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

भयकम्पादिहेतुः स्यात् स्वप्नादेर्ज्ञानमेव हि ।
अरिष्टादिनिदानं स्यात्तरणिसुषिरादिधीः ॥ २०३ ॥

स्वाप्नाङ्गनालिङ्गनादिज्ञानमेव सुखादिहेतुः सूर्यसुषिरादिज्ञानमेवाऽरिष्टादिहेतुस्तच्च सत्यमेवेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

रज्ज्वाद्यारोपिताऽह्यादेः कार्षापणादिकस्य च ।
हेतुर्ज्ञानं भवेत्सत्यं भये व्यवहृतौ तथा ॥ २०४ ॥

कार्षापणादिज्ञानं तु सत्यमेव ॥ २०४ ॥

ननु ध्वनिगतं वर्णेष्वारोपितह्रस्वदीर्घत्वादिकं नगो नाग इत्यर्थविशेषधीहेतुस्तत्राऽऽह—

नगो नागो रमा रामेत्यादौ ज्ञानं हि कारणम् ।
अर्थविशेषविज्ञाने ह्रस्वत्वादेर्नाऽर्थः क्व चित् ॥ २०५ ॥

नग इति । ह्रस्वत्वादेर्ज्ञानमेवार्थविशेषधीहेतुर्ह्रस्वदीर्घादयो न हि नित्या नाना ककारास्तथा गकारादयो नाऽपि ह्रस्वत्वादिकम् ॥२०५॥

ननु मिथ्यार्थस्य ज्ञानमपि मिथ्या तत्राऽऽह—

ज्ञानं तु सत्यमेवाऽस्ति तद्बाधो न हि कुत्र चित् ।
तच्चोपलक्षणं ज्ञाने न स्यात् विशेषणं क्व चित् ॥ २०६ ॥

बाध एवाऽऽरोपे मानं स तु ज्ञाने नाऽस्ति न हि रूप्यं नाऽस्तीतिवत्तज्ज्ञानं नाऽस्तीति धीरस्ति ननु मिथ्याभूतविषयविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वे विशेषणतया मिथ्याभूतविषयस्याऽपि हेतुत्वं स्यात्तत्राऽऽह—

तच्चेति । यथा घटोपलक्षितध्वंसात्यन्ताभावयोर्घटकालदेशभिन्नवृत्तित्वेऽपि न घटस्य तद्वृत्तित्वं तथा ज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि विषयस्य न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ २०६ ॥

एतदेव स्फुटयति—

अतीतानागतादीनां ज्ञानस्य हेतुता स्फुटम् ।
दृष्टा हि सुखदुःखादौ न विषयस्य हेतुता ॥ २०७ ॥

अतीतेति । तत्र मिथ्याभूतोऽपि विषयो नाऽस्तीत्यर्थः ॥ २०७ ॥

नन्वसर्पज्ञानात्सर्पज्ञानं भिन्नं विषय एव तत्र भेदक इत्यसतो भेदधीजनकत्वं स्यात्तत्राऽऽह—

ज्ञानानां कारणभेदात्कार्यभेदाच्च कुत्र चित् ।
भवेत्परस्परं भेदो न तु विषयभेदतः ॥ २०८ ॥

ज्ञानानामिति । अन्यथैकघटादिविषयकज्ञानानां भेदो न स्यात्॥२०८॥

विश्वं यद्यारोपितं तदा साधिष्ठानं स्यात् तच्च न सम्भवति सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वं ह्यधिष्ठानत्वे तन्त्रम् तच्च निर्विशेषे निःसामान्ये ब्रह्मणि नाऽस्तीत्याह—

इदंत्वेन हि विज्ञातं रूप्यस्य शुक्तितादिना ।
अधिष्ठानं भवेन्नाऽस्ति निर्विशेषचितो हि तत् ॥ २०९ ॥

इदमिति ॥ २०९ ॥

विश्वं सत्यं यच्चिकेत तन्न मोघमित्यादिश्रुतिमुदाहरति—

विश्वं सत्यमिति प्राह जगतः सत्यतां श्रुतिः ।
वर्त्तमानतयाऽध्यक्षं गृह्णाति सत्यतोऽन्ततः ॥ २१० ॥

विश्वमिति ॥ २१० ॥

श्रुत्या त्रैकालिकं सत्त्वमतीन्द्रियादिकस्य च ।
बोध्यते तेनैव स्यादननुवादकता श्रुतेः ॥ २११ ॥

घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षं वर्त्तमानतया सत्त्वं गृह्णाति श्रुतिस्त्रैकालिकं सत्त्वं बोधयतीति नाऽनुवादिनी ॥ २११ ॥

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
सत्याद् भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥ २१२ ॥

इत्याश्वमेध्यकेऽप्युक्ता स्फुटं विश्वस्य सत्यता ।
अतो विश्वमृषात्वाद्यं विरुद्धं श्रुतिशेखरैः २१३ ॥

आदिनाऽऽत्मनो नैर्गुण्यादिकम् ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

सलिल एको द्रष्टा द्वैतो भवतीति श्रुतिं संगृह्णाति—

एको मुख्यत्वतो द्रष्टा ऽद्वितीयः समशून्यतः ।
सहायाऽभावतो वाऽऽसीन्न द्वैताभावतो जले ॥ २१४ ॥

एक इति । एको मुख्यो ऽद्वितीयोऽसहायः समाभ्यधिकशून्यत्वाद्वाऽद्वितीयः अन्यथा सलिलादिविरोधः स्यात् ॥ २१४ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिं संगृह्णाति—

सदेवाऽऽसीदिदं सृष्टेः सोम्याऽग्रे कारणं परम् ।
विकृतं किञ्चिदासीन्न जीवजडादिकं तदा ॥ २१५ ॥

सदेवेति । अग्रे सृष्टेः प्राक् इदमेव ब्रह्मैव सत्स्वभावमजहदासीद्विकृतं पराधीनविशेषावाप्तियोग्यं जडादिकं तत्तथा नाऽऽसीदित्यर्थः ॥ २१५ ॥

तदेव स्पष्टयति—

वहिर्लीलां विहायैव श्रीहरिनिष्ठया स्थिताः ।
मुक्ता विष्णूदरे सर्वे रमन्ते सावकाशतः ॥ २१६ ॥

वहिरिति । प्रकृत्याद्यभिमानत्यागस्तदानीं श्रियःमुक्तानां वहिः क्रीडादित्यागोऽन्तरे च सावकाशतया विहारः ॥ २१६ ॥

वद्धजीवजडानां हि प्रलीनत्वं तदा हरौ ।
स्वरूपतः स्वभावेन हानिशून्यो हरिस्तदा ॥ २१७ ॥

प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाऽप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनीति ॥
वैष्णवोक्तेः ॥ २१७ ॥

आसीदन्यस्य हीनत्वं किंचिदंशात्तदा भवेत् ।
रूपेणैव निषेधे तु स्याच्छ्रुत्यन्तरवैशसम् ॥ २१८ ॥

परेशान्यस्य तदानीं किञ्चिदंशेन हीनत्वं स्यादेव न तु तस्य ॥२१८॥

"तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत"-दिति श्रुतिमाह—

आसीत्तमस्तदाच्छन्नो जीवो विश्वमदस्ततः ।
सृज्यते मायिनेत्थं हि विकारस्यैव वर्जनम् ॥ २१९ ॥

आसीति । ततस्तमसो मायिनेशेन ॥ २१९ ॥

एकमेवाऽद्वितीयमिति श्रुतिं व्याख्याति—

एकं मुख्यत्वतो ब्रह्माऽद्वितीयं समशून्यतः ।
सहायाभावतो वा स्यान्न तु द्वितीयवर्जनात् ॥ २२० ॥

एकमिति । एके मुख्यान्यकेवला इति कोशात् ॥ २२० ॥

प्रधानान्यासहायादौ संख्याप्रथमयोः समे ।
पठ्यते शाब्दिकैरेकशब्दोऽनेकार्थकः स्फुटम् ॥ २२१ ॥

एको गोत्र इत्यत्रैकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाचीति कैयटोक्तेः सम्भवति ब्रह्मजीवादितोऽन्यत्वप्राधान्यादीनि सृष्ट्यादौ सहायानपेक्षत्वं कुसमयप्राप्तनिर्गुणत्वनिषेधार्थैकत्वसंख्याविधिः नानारूपेषु निर्दोषत्वादिना साम्यम् ॥ २२१ ॥

असिद्द्वितीयको वीरो ह्यनुससार पाण्डवम् ।
संकर्षणद्वितीयस्य वलं कृष्णस्य वर्द्धताम् ॥ २२२ ॥

असिर्द्वितीयः सहायो यस्य संकर्षणो द्वितीयः सहायो यस्य ॥२२२॥

इति द्वितीयशब्दस्य सहायशक्तता स्फुटम् ।
महाभाष्यकृतोक्ताऽतस्तदा सहायवर्जनम् ॥ २२३ ॥

तदा सृष्ट्यादिसमये हरेः सहायवर्जनमेवोक्तम ॥ २२३ ॥

नन्वीशस्य सदेवाऽसहायत्वादग्र इति व्यर्थम् अत आह--

असहायत्वमीशस्य यद्यपि सर्वदाऽस्ति नः ।
अन्यस्याऽलब्धशक्तित्वात्स्फुटीभवति तत्तदा ॥ २२४ ॥

इदानीं जीवानां स्वातन्त्र्यभ्रमात्तदानीं तदभावाद्धरेः स्वातन्त्र्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः ॥ २२४ ॥

तदेवाऽऽह—

जीवानां स्याज्जडानां चेदानीं स्वातन्त्र्यविभ्रमः ।

तेषां शक्तिमदत्वेन तत्स्वातन्त्र्यं तदा स्फुटम् ॥ २२५ ॥

॥ २२५ ॥

अवतारादिना प्राप्तो यो भेदो ब्रह्मणः क्व चित् ।
वार्य एवशब्देनाऽसौ न तु जीवेशयोर्भिदा ॥ २२६ ॥

जीवेशभेदो न वार्य इत्यर्थः अन्यथा "सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेनाऽऽत्मना जीवेनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतमेकैकामकरो"दित्यादिद्वैतबोधकवाक्यविरोधः स्यात् ॥ २२६ ॥

"तिस्रो देवताः पृथिव्यप्तेजांसि जीवयतीति जीवः संकर्षणस्तेन रूपेण नो सदासीन्नाऽसदासीत्तम आसी"दित्यादिश्रुतिं व्याख्याति–

नो सदासीदसन्न चेति सृष्टितः पुरो भयम् ।
निषेधन्ती हि भूतानामभावं वदति स्फुटम् ॥ २२७ ॥
अभावेनैव भिन्नेन स्याद्द्वैतविरोधिता ।
कालपराग्रशब्देन विरोधो दुस्तरो भवेत् ॥ २२८ ॥

नो सदिति। "यदन्यद्वायोश्चाऽन्तरिक्षाच्चैतत्सद्वायुरन्तरिक्षं चाऽसदिति" श्रुत्यनुसारात्सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ एतेन सदसतोर्निषेधात्तदानीं स्थितस्य सदसद्भिन्नस्वरूपमनिर्वाच्यत्वं सिद्धमिति निरस्तम् । आसीदवातमित्यनेन ब्रह्मणोऽपि तदानीं स्थित्युक्तेरनिर्वाच्यत्वापत्तेः "आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीन्नाऽन्यत्किञ्चन मिषादिति" श्रुत्यन्तरे जगन्मिषत्वेन विकसितत्वेनैव हि निषिद्धम् ॥ २२७ ॥ २२८ ॥

ननु द्वितीया ऽभावो ब्रह्मस्वरूप एवेत्यत आह––

सापेक्षस्य निषेधस्य नाऽनपेक्षाचिदात्मता
चितस्तव सदा ज्ञानाच्छास्त्रारम्भो वृथा भवेत् ॥ २२९ ॥

सापेक्षस्येति । अभावः सप्रतियोगिको भ्रमकालानिश्चितश्च ब्रह्म निष्प्रतियोगिकं भ्रमकाले निश्चितं च कथं तयोरैक्यम् अज्ञानाद्यधिष्ठानतया ब्रह्मणस्तव मते सदाभानाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यम् ॥ २२९ ॥

नेह नानाऽस्ति किञ्च नेति श्रुतिं व्याख्याति—

अवतारादिभेदेनेहेति निषेधति श्रुतिः ।
अन्तर्यामितया प्राप्तं लोकादितोऽपि वा हरेः ॥ २३० ॥

अवतारेति । नानेत्यत्र भावप्रधाननिर्देशः अवतारादिना प्रसक्तो ब्रह्मप्रतियोगिको भेदो ब्रह्मणि वार्यत इत्यर्थः ॥ २३० ॥

नानाशब्दो विनाऽर्थे वा विनाभूतं जगद्धरेः ।
अविनाभूतता व्याप्तिः सा नियम्यत्वतो हरेः ॥ २३१ ॥

यत्र तादात्म्येन जगत्तत्र नियामकत्वेन हरिर्यत्र हरौ न नियामकत्वेन स्वाभावस्तत्र तादात्म्येन जगदभाव इति हि व्याप्तिः । एतद्वाक्यस्य जगन्मिथ्यात्वपरत्वे बृहदारण्यके "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति पूर्वेण "एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याऽधिपतिः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एषसेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"त्युत्तरेण एषां काठके च "ईशानं भूतभव्यस्येति" पूर्वेण "ईशानो भूतभव्यस्ये"त्युत्तरेण च विरोधः स्यात् ॥ २३१ ॥

पूर्वोत्तरानुसारेणाऽन्यस्येशाधीनतोदिता ।
भिन्नाभावोऽपि भिन्नः स्यात् व्याहतं तन्निषेधनम् ॥२३२॥

अस्य जगतो भिन्नस्य जगतो ऽभावोऽपि भिन्न इति भिन्नमात्रनिषेधो व्याहत इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्ये"दित्यादिश्रुतिर्मोक्षप्रस्तावे व्याख्याताऽपि प्रसङ्गात्पुनर्व्याख्यायते—

यत्र विमुक्तिकालेऽस्य चाऽऽत्मैवाऽभूद्विजानतः ।
तदा कं केन पश्येत्स इत्यदर्शनमेव हि ॥ २३३ ॥

यत्रेति ॥ २३३ ॥

मुक्तौ द्वितीयाऽभावे लोके यदनिष्टम् अदर्शनं रूपादेरीश्वरस्य च ज्ञानस्याऽभावस्तदापाद्यते—

आपाद्यते चिदेकत्वे तदनिष्टमतीव हि ।
रूपाद्यज्ञानतोऽन्यत्र लोके दुःखतरं भवेत् ॥ २३४ ॥

निमग्नस्य परे ज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदिति—

भारतोक्तेः अन्यथा "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदे"ति वाक्यशेषविरोधः स्यात्। यः सर्वं क्षत्रब्रह्मादिकमात्मनोऽन्यत्राऽन्याधारकं निराधारं वा वेद तत्पराऽदात् खण्डयेदित्यर्थः स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति च विरुध्येत यथा दण्डादिना ताड्यमानस्य भेर्यादेः दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निकृष्टान्वाह्यान् तारमन्दरूपान् शब्दान् ग्रहीतुं न शक्नोति हन्यमानस्य दुन्दुभेस्तदाघातस्य वा ग्रहणेन ग्रहणे सति तदीयविशेषा ग्रहीतुं शक्यन्त इत्यर्थः न हि दुन्दुभिशब्दस्तत्राऽध्यस्तः किन्तु तदधीनः॥ २३४ ॥

"यत् द्वैतं न पश्यतीति पश्यन्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये"दिति श्रुतिं व्याख्याति—

यद् द्वैतं नैव पश्येन्न द्वैतं तदस्ति किञ्चन ।
द्रष्टुर्दृष्टेर्न लोपो हि ब्रह्मभेदो निषिध्यते ॥ २३५॥

यदिति । यत् तु स्वावतारगुणादिकं द्वैतं द्वितीयत्वेन न पश्यति तत्ततो भिन्नं नाऽस्ति हि यतः पश्यन्सर्वज्ञ एव सन्न पश्यति न हि द्रष्टुः सर्वज्ञस्य दृष्टेर्विपरिलोपो नाशो विद्यतेऽविनाशित्वात् यज्जीवजडादिकं द्वितीयं विभक्तं पश्यति तत् ततोऽन्यदित्यर्थः अन्यथा पूर्वत्र यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिवृत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियते एवमेवाऽयं पुरुष इति तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्च न वेदनाऽन्तरम् एवमेवाऽयं पुरुष इति भिन्नसत्यनीडश्येनस्त्रीपुरुषतोक्तिः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्त इति जीवेशभेदोक्तिश्च विरुध्येत ॥२३५॥

"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य"मिति श्रुतिं व्याख्याति—

वाचारम्भणशब्देन भाषाशब्दः प्रकीर्त्यते ।
यो व्याकरणानिष्पाद्यो वाचैव जन्यते हि सः ॥ २३६ ॥

वाचारम्भणेति । पदार्थविपर्यास इति शब्दः यथा "न वेति वि-

भाषे"त्यत्रेति शब्दः शब्दप्रकरणे पठितः शब्दपरत्वं प्रच्याव्याऽर्थपरत्वं व्यवस्थापयति तथा मृत्तिकेत्यत्रेति शब्दोऽर्थप्रकरणत्वाच्छब्दपरत्वं व्यवस्थापयति अन्यथाऽर्थप्रकरणादेवाऽर्थपरत्वे सिद्धे हीति शब्दो-व्यर्थः। वाचया व्याकरणनिरपेक्षवागिन्द्रियेणाऽऽरभ्यते संस्कृताप-भ्रंशरूपो भाषाशब्दो देशादिभेदेन विकृतः ॥ २३६ ॥

देशादिभेदतो नानाविकृतो मृत्तिकेति च।
संस्कृतमेकरूपं न विकारि तेन सिद्ध्यति ॥ २३७ ॥

गावी गोणीत्यादिना देशादिभेदेन विकृतः मृत्तिकेत्यादिसं-स्कृतरूपनामधेयम् एकरूपं देशादिभेदेनाऽविकारि ॥ २३७ ॥

व्यवहारस्ततो यः स्यात्सोऽधिकश्चाऽस्ति संस्कृतात्।
तथाऽन्योपासनाद्यद्यत्फलं तदधिकं हरेः ॥ २३८ ॥

नानाभाषाशब्दैर्यावान् व्यवहारः सिद्ध्यति तावानधिकश्च सं-स्कृतेनैकेनैव सिद्ध्यति यथा तथा देवान्तरज्ञानाद्यत्फलं तत्तदधि-कं च हरेर्ज्ञानाद्भवतीत्यत्र वाचारम्भणमिति दृष्टान्तः सदृशज्ञाना-त्सदृशस्य ज्ञानं भवतीत्यत्र मृत्पिण्डादयो दृष्टान्ताः ॥ २३८ ॥

ज्ञेयान्तरधियो यद्यत्फलं तत्सर्वमाप्नुयात्।
ब्रह्मज्ञानादिति प्राहैकविज्ञानश्रुतिः परम् ॥ २३९ ॥

एकस्य हरेर्ज्ञानेन सर्वेषां ज्ञेयानां ज्ञानं तत्ज्ञानफलं भवति ॥२३९॥

पराभिमतवाक्यार्थानुपपत्तिमाह—

विवर्त्तवादिनः सर्वे दृष्टान्ता हि विरोधिनः।
न मृत्पिण्डविवर्त्तोऽस्ति घटो निकर्त्तनस्य वा ॥ २४० ॥
यथा शुक्तित्वबोधेन रूप्यं ज्ञातं भवेन्न हि।
न ज्ञायेत घटस्तेऽथ मृत्पिण्डज्ञानतस्तथा ॥ २४१ ॥

विवर्त्तेति। यथा सोम्यैकमृत्पिण्डविज्ञानेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति एकनखनिकर्तनविज्ञानेन सर्वमयस्मयं विज्ञातं भवतीति दृष्टान्ता असङ्गताः न हि घटादिर्मृत्पिण्डादिविवर्त्तः मृत्पिण्डविज्ञा-नेन शुक्तिज्ञानेन रूप्यस्येव घटादेर्निवृत्त्यापत्तेः न चैकविज्ञानमिति

वाक्यं परस्य युक्तम् शुक्तिज्ञानेन रूप्यस्येव ब्रह्मज्ञानेन सर्वनाशस्यै-वोचितत्वात् ॥ २४० ॥ २४१ ॥

सर्वं यदयमात्मेत्यादि श्रुतिं व्याख्याति—

इदं सर्वं हि यत्राऽऽस्ते विश्वं स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽयमात्माऽखिलाधारो ऽनन्तगुणालयो हरिः ॥ २४२ ॥

इदमिति।इदं सर्वं यत् यस्मिन् यदाधारकं सोऽयमात्मा परेशः॥२४२॥

परयोजनयाऽपि नाऽद्वैतसिद्धिः चिज्जडयोरभेदस्य विरुद्धत्वात् न च योऽयं स्थाणुतया ज्ञातः स न स्थाणुः किन्तु पुरुष इतिवद्यत्पूर्वं सर्वत्वेन ज्ञातम् तन्नाऽस्ति किन्तु ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति वाच्यम् ज्ञातनञादिपदाध्याहारेणाऽस्या ऽवैदिकवाक्यान्तरत्वात् अतः सर्वव्यापकत्वादिना सर्वाभेदोक्तिरित्याशयेनाह—

सर्वव्याप्तिनिमित्तत्वाधारत्वकर्तृतादिभिः ।
निमित्तैरुच्यते भेदो विश्वपरेशयोः क्व चित् ॥ २४३ ॥

सर्वेति ।

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वमिति-

स्मृतेः सर्वव्यापकत्वात् ब्रह्मणो वै सर्वा देवतेति सर्वाधारत्वात्सर्वमित्युक्तिः ॥ २४३ ॥

यस्मात्परं नाऽपरमस्तीति श्रुतिं व्याख्याति—

यस्माद्धरेः परं नाऽस्त्यपरं हि जीवजडादिकम् ।
ईश्वराधीनमस्तीदं पूर्णं तेन जगत्सदा ॥ २४४ ॥

यस्मादिति।परं श्रेष्ठं नाऽपरं त्वस्तीत्यर्थः "वृक्ष इव तद्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेणेदं पूर्णं ततो यदुत्तरतरं तदु नाऽत्येति कश्चनेति" वाक्यशेषविरोधः स्यात् द्वितीयस्या ऽभावे किं केन पूर्णं कस्माच्चोत्तरतरं स्यात् ॥ २४४ ॥

ननु प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्या प्राणापेक्षया हरेः सत्यत्वोक्त्या प्राणोपलक्षितविश्वस्य मिथ्यात्वं स्यादित्याशङ्कायां श्रुतिं व्याख्याति—

प्राणोपलक्षितं विश्वं सत्यं विष्णुस्ततोऽधिकः ।
स्वतन्त्रत्वात्परः सत्यो राजराजो यथोदितः ॥ २४५ ॥

प्राणेति । ब्रह्मजगतोरबाध्यत्वाविशेषेऽपि स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादिनोत्कर्षापकर्षभावः वस्तुतस्त्वत्रोत्कर्षादिबोधकपदं नाऽस्त्येव तेषामिति संबन्धमात्रस्यैव बोधनात् ॥ २४५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यत्वं ब्रह्मलक्षणमुक्तं तच्चाऽन्यस्य सत्यत्वेऽतिव्याप्तं स्यादित्यन्यस्य मिथ्यात्वमित्यत आह—

बद्धमुक्तनियन्तारं सत्यशब्दो हरिं वदेत् ।
व्याख्या छान्दोग्य एतस्य नाऽतो विश्वं मृषा भवेत्॥२४६॥

बद्धेति।"तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति" "तान्येतानित्रीण्यक्षराणि सन्ति यामिति" "तद्यत्सत्तदमृतम् अथ यन्ति तन्मर्त्यं अथ यद्यन्तेनोभे यच्छतीति" छान्दोग्ये मुक्तामुक्तनियन्तृत्वं सत्यशब्दार्थ उक्तः ॥ २४६ ॥

नन्विन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुत्या ब्रह्मणो बहुभवनोक्त्या विश्वस्य मिथ्यात्वं तत्राऽऽह—

माया विचित्रशक्तिः स्यादिन्द्रस्तयेयते पुरुः ।
अवतारादिरूपेणाऽन्तर्याम्यादितया तथा ॥ २४७ ॥

इति श्रीवनमालिविरचिते वेदान्तसिद्धान्त
संग्रहे षष्ठोऽध्यायः ।

मायेति ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं च महेश्वर—
मिति श्रुतेर्माया विचित्रशक्तिस्तयैकोऽप्यवतारान्तर्यामित्वादिना बहुना बहुधा प्रतीयते हरिः ॥ २४७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

ननु काश्चन श्रुतयोजीवेशयोरभेदं भेदं चाऽपराः विश्वमिथ्यात्वं काश्चन तत्सत्यत्वं चाऽपराः ब्रह्मणो निर्गुणत्वं सगुणत्वं चेत्यादिश्रुतीनां विप्रतिपन्नत्वात्कथं तत्त्वनिर्णय इत्याशयेन पृच्छति—

शिष्यउवाच

श्रुतीनां गहनत्वान्मे संशयस्तत्र वर्त्तते।
निश्चिनुयां कथं तत्त्वं ताभिरुक्तं त्वया प्रभो॥ १॥

श्रुतिभिः प्रागुक्तं यत्त्वयाऽऽत्मादितत्त्वं तत्कथं निश्चेयम्॥ १॥

गुरुरुवाच।

आपातादन्य एवाऽर्थो विचारादन्य एव च।
उपक्रमादिलिङ्गैश्च तत्त्वस्य निर्णयो भवेत्॥ २॥
प्रत्यक्षाद्यविरुद्धोऽर्थो गृह्यते शिष्टपुङ्गवैः।
तद्विरुद्धं हि मिथ्यात्वं जगतोऽतो न गृह्यताम्॥ ३॥

सन् घट इति प्रत्यक्षविरुद्धं विश्वमिथ्यात्वमतो न श्रुतेस्तत्र तात्पर्यं, किं मिथ्यात्वं सत्यं मिथ्या वा,ऽऽद्ये न सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः द्वितीये विश्वस्य सत्यत्वं स्यात्। नाऽहमीश्वर इति प्रत्यक्षेण विरोधाज्जीवेशाभेदश्रुतिरपि लक्षणया तत्सादृश्यादिपरा किञ्च, प्रपञ्चाभावादिकं चिन्मात्रं वा श्रुत्या बोध्यते, आद्ये अभावादिकं सत्यं मिथ्या वा, आद्ये तेनैवाऽद्वैतहानिः द्वितीये प्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात् नाऽन्त्यः, यथाहि भूतलज्ञानं घटतदभावज्ञानाविरोधि तथा चिन्मात्रज्ञानं द्वैताविरोधि वस्तुतस्तूपक्रमादिना विचारे क्रियमाणे काऽपि श्रुतिर्न विश्वमिथ्यात्वादिपरा, काश्चन श्रुतयो व्याख्याताः अवशिष्टा व्याख्यायन्ते॥ २॥ ३॥

न न्वथाऽत आदेशो नेति नेतीति श्रुतिर्विश्वमिथ्यात्वपरेत्यत आह—

नेति नेति श्रुतिर्ब्रूते वैलक्षण्यं परेशितुः।
जडाज्जीवाच्च मिथ्यात्वं नैव कस्याऽपि भाषते॥ ४॥

"तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युतं सकृद्विद्युत्तेव

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता।

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम्।

२४ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) १

२५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्याः व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) ३

२६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

२७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

२८ शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

२९ अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १२

३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । ९

३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ५

३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २

३५ वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समाख्यया संवलितम् । २

३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४

३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २

३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मित । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचित टिप्पणीसहिता । ३

४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ३

४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस, सिटी,